

Баҳодир КАРИМ

ЯНГИЛАНИШ СОҒИНЧИ

**Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
«Адабиёт жамғармаси» нашриёти**

Тошкент

2004

Адабиётшунос Баҳодир Каримнинг ушбу «Янгиланиш соғинчи» деб номланган рисоласида 20-30-йиллар маънавий-маърифий муҳитига тағишли адабий ҳодисалар бугунги кун нуқтаи назаридан янгича талқин қилинади. Китобдан Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Вадуд Маҳмуд, Мунавварқори, Шакурӣ ва бошқа қатор ижодкор зиёлиларга оид мақолалар ўрин олган. Бундаги янги фактлар, янгича ёндашувлар адабиётшуносларга, адабиёт муаллимлари, талабалар ва ўқувчиларга манзур бўлишидан умид қиламиз.

Масъул муҳаррир филология фанлари
доктори, профессор А. Расулов

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси «Адабиёт жамғармаси»
нашриёти. Тошкент шаҳри, Ж. Неру кўчаси, 1-уй.

© Баҳодир Карим

Сўзбоши

XX асрнинг 90-йилларида яқин ўтган тарихимизга, адабий меросимизга қизиқиш кучайди. Қатағонга учраган адиблар, шоирлар, умуман, зиёлиларнинг ҳаёти ва ижоди юзасидан кўплаб мақолалар майдонга келди. Бу давр бизнинг талабалик йилларимиз, аспирантурада таҳсил олган пайтларимиз эди. Адабий ҳаётдаги янгиликлар жараёни бизга ўхшаш ёш адабиёт муҳаббарининг эътиборини ўзига жалб қилди. Ҳилма-хил қарашлар, турли инкор ва тасдиқларга бой бўлган 20-30-йиллар адабий муҳитини, жадид адабиёти намояндаларининг бадий, адабий-илмий асарларини ўрганиш далзарблик касб этди.

Баҳоли қудрат, адабий манбалар билан бирга, «Таржимон», «Зарафшон», «Туркистон», «Шарқ ҳақиқати» газеталари, «Шўро», «Инқилоб», «Ҳақиқат», «Маориф ва маданият», «Маориф ва ўқитғучи», «Аланга» ва «Ёш Туркистон» журналларидаги мақолалар ҳам тадқиқ қилинди. Архив ҳужжатдоҳларида сақланиб келган манбалар устида изланишлар олиб борилди. Шу изланишлар натижаси сифатида Исмоилбек Гаспринский, Мунавварқори, Абдуқодир Шакурӣ, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Вадуд Маҳмуд ва умуман, шу давр адабий муҳити юзасидан бир қатор адабий мақолаларимиз пайдо бўлди. Вақтли матбуот саҳифаларида босилиб чиқди. Уларнинг барчасида мавжуд адабий воқеликни, манбаларни янгича талқин этиш етакчилиқ қилади. Шу етакчи хусусият эътиборига кўра турли йилларда ёзилган мақолалар «Янгиликлар соғинчи» номи остида бир жойга жамланди. Қолаверса, инсон зоти ҳар доим янгиликка интилади, кўнгли «янгилик қидиради».

Муаллиф

ЖАДИДОНА КАЙФИЯТ

XX аср тонгида ўзбек адабиёти майдонига кириб келган Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат ва Абдулҳамид Чўлпон сингари бир гуруҳ истеъдод соҳиблари ўзларининг маънавий олаmidан нур таратиб, сўз санъатига ўзига хос янгича руҳ бағишладилар. Улардан ўзбек миллати учун бой адабий мерос қолди. Аммо бу адибларнинг барча асарларини бир хил қолишда талқин этиш, ягона бир мафкуравий мезон асосида баҳолаш анча мушкул иш. Даврнинг ижтимоий-сиёсий ўзгаришлари, замон талатўплари таъсирида уларнинг дунёқарашларида ҳам муайян эврилишлар рўй берган эдики, ёзган асарлари, ҳаёт йўлларини жиддий кузатиб бунга амин бўлиш мумкин. Лекин уларнинг қарашларидаги ўзгариш даражаси турлича. Кимдир замонга бир оз мослашган бўлса, бошқа бири бутунлай таслимотга юз тутди.

Тўғриси, XX аср бошларидаги адабий-илмий муҳит об-ҳавосидан нафас олган бу ижодкорлар ўзларининг дастлабки асарларини жадидона кайфият ҳукмронлик қилган пайтларда ёзган эдилар. Бу умумийликни инкор этиб бўлмайди.

Яқин ўтмишда, Ҳ.Ҳ.Ниёзий узоқ йиллар мобайнида «ўзбек совет адабиётининг асосчиси» сифатида тавсифланди. Ваҳоланки, у шарқ мумтоз шеърини услубида ёзилган ғазаллар, мактаб-маорифга, илм-маърифатга ундовчи педагогик шеърини тўпламлар ва «Бидъатми? Мажусиятми?», «Фақирлик нимадан ҳосил ўлур?», «Ийди Қурбон», «Жумъа қандай кун?», «Хутбадан мурод нима?» сингари исломий руҳдаги қатор публицистик мақолалар муаллифи ҳамдир. Ўзбек қизил адабиётшунослиги Ҳ.Ҳ.Ниёзийни сувдан қуруқ олиб чиқди ва ўзбек совет адабиётни тепасига унинг ҳайкалини ўрнатди. Ҳамза ижодидаги шўролар сиёсатига мос жиҳатларга, ишчилар ҳаётига доир хитобномаларга урғу кучайтирилди. Баддий жиҳатдан юксак савияли асарлари бир четда қолиб,

номи афишалардан илғаб олинган, икки ярми бир бутун этилган «Бой ила хизматчи» драмаси кўкларга кўтарилди. Дарсликларга киритилди. Таассуфки, Ҳ.Ҳ.Ниёзий ижодини, унинг дунёқарашидаги ўзгаришлар жараёнини эътиборга олган ҳолда холис талқин қилишга кўп ҳам эътибор берилмади. Туркистон мухториятини олқишлаб ёзган:

*Туркистон юз йиллик Ромаев бештач даслати,
Кўтарилди асорати, хўрақ залати,
Насиб ўлди миламат қайтиб шаклати
Қутлуғ бўлади Туркистон мухторияти!
Ямасун энди бирлашиб Ислам миламати!*

сингари шеърларидан мутлоқ кўз юмилди.

Таассуфки, ўтган йиллар адабиётшунослигида Ҳ.Ҳ.Ниёзий ижодининг фақатгина шўровий тарафига эътибор берилганидек, уни энди фақатгина сўфи шоир ёки оташин жадидга чиқариб қўйиш ҳоллари ҳам кузатилди. Ўз-ўзидан, бундай ҳолат ҳам асло ўзини оқламайди. Чунончи, илмий ҳақиқат бир ёқламалик билан муроса қила билмайди.

Ҳ.Ҳ.Ниёзий ҳақида рисолалар ёзилиб, унинг асарлари мактабларда ўқитилаётган сталинизм даврида Абдулла Қодирий, Фитрат ва Чўлпонлар номини тилга олиш сиёсий хато саналарди.

Замона зайли билан асримизнинг 60-йилларига келиб А.Қодирий шахси «халқ душмани», «майда буржуа адиби» тамгаларидан холос бўлди, гўзал романлари китобхонлар оммасига қайтарилди. Зеро, миллий қадриятларга эътибор кучайган ҳозирги шароитда бизга 60-80-йилларда таништирилган А.Қодирий сиймосини қайта таниб олишга зарурат бор. Чунки адиб дунёқараши борасида сўзлаган олимлар унинг чекланганлигини, диний, жадидча фикрларга берилганлигини, марксча-ленинча фалсафани ўз вақтида пухта ўзлаштира билмаганини нуқсон ўлароқ таъкидлаб келадилар. Бугунги мезонлар эса адибнинг жадидона қарашлари; миллатнинг маънавияти учун қайғуришлари ва имон-этиқолида собит қолгани таҳсинга лойиқлигини кўрсатиб турибди.

Абдулла Қодирий дастлаб «Тўй», «Фикр айлагил», «Аҳволимиз», «Миллатимга иқдор» каби шеърлар, «Бахтсиз куёв» номли пьеса ва «Жувонбоз» деган ҳикоя ёзгани маълум. Бу типдаги асарларини ўқиш жараёнида жадидона кайфиятдаги ёш Абдулла Қодирий кўз олдимизда аниқ гавдаланади. Бу асарларга яқин ўтмишимизда «маҳаллий буржуазия идеологларининг асос солувчи ғоялари тарғиб этилган» асарлар дея баҳо берилган эди (И.Султонов. Асарлар, 2-том 336- бет).

Абдулла Қодирийнинг 20-30-йиллардаги ижодий меросини кескин равишда шўролар ҳукуматининг ҳомийси ва тарғиботчиси, ўта қизиллашиб кетганлик белгиси ёки ижодий куч-қувватини диннинг моҳиятини фош этишга сарфлаганлиги тарзида талқин қилиш тўғри эмас. Бу гаплар чикканинг пиккасини айтиш учун билдирилаётган механик фикр эмас. Балки, Абдулла Қодирий асарлари моҳиятидаги тағмаънони англаш эҳтиёжи борлигидан, илмий талқинлар билан бадиий асар матни орасида қандайдир номутаносибликлар мавжудлигидан келиб чиқаётган мулоҳазадир. Адибнинг маънавий-руҳий оламида исломий, жадидона кайфият охирига нафасига қадар сақланиб турган бўлса ажаб эмас. Шу маънода уни ягона шўровий позицияга содиқ қолган ўзидан кейинги ижодкор авлод вакиллари билан ёнма-ён қўйиш мушкул.

Аксар олимлар «Абдулла Қодирий буюк Октябрь социалистик революциясини қувонч билан қарши» олганлигини (И.Султонов) ёзувчининг шўро матбуотидаги фаолиятига, хусусан, «Жасорат айб эмас» («Қизил байроқ» газетаси 1922 йил, 1 июль) мақоласига борлаб ҳам тушунтирадилар. Ҳолбуки, бу публицистик баҳс йўсинида ёзилган муносабат мақоладир. Унинг асл моҳияти «Матбуот» (Жулқунбой, «Қизил байроқ» газетаси, 1922 йил, 18 июнь), «Жасорат» (Назир Тўракул, «Қизил байроқ» газетаси, 1922 йил, 24 июнь) ва Абдулла Қодирийнинг «Кичик асарлар»ида (1969 йил, Т.) атиги учдан бир қисмигина берилган «Жасорат айб эмас» номли мақолаларнинг кетма-кетлиги ва ўзаро қиёсий талқини туфайлигина тўғри англаниши мумкин.

Яна бир гап.

А.Қодирий қандайдир мажбурият остида, аниқроғи, «Йиғинди гаплар» («Муштум» журнали, 1926 йил, 3-сон) маш-машасидан қутилиш учун ёзган (1926 йил, 15 июнь): «Менинг ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирдиман, чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим», деган сўзларини ўйлаб кўриш, ёзувчининг ҳолатини ҳис этиш лозимдир. Унинг дунё-қарashiда «ижобий эволюция» юз бериб, шўровий позиция-га кўчганлиги исботи учун шўро матбуотида ишлаб, гўё тан олганлиги ва йирик насрий асарлари билан амалда кўрсатганлиги етарли асос бўлмайди. Калвак Маҳзум ва Тошпўлат тажангдаги «фош этувчилик» кайфияти ҳам кўпроқ шўролар зарарига ишлайди.

Абдулла Қодирий тоифасидаги 20-30-йилларнинг мураккаб маънавий муҳитида қалам тебратган ёзувчиларни ҳам шахс, ҳам ижодкор сифатида гоҳ у, гоҳ бу қирғоққа улоқ-тирмасдан, фикрни жамлаб, энг муҳими, барча асарларини жиддий ўрганиш лозим. Чунки уларнинг миллий мадания-тимиз хазинасига қўшган улушлари катта.

Абдулла Қодирий ижодини 30-йилларда М.Шевурдин, Сотти Хусайн, Миён Бузрук каби адабиётчилар бирёқлама талқин этганларидек, 60-80-йиллар адабиётшунослари ҳам мавжуд ҳақиқатнинг маълум бир қисминигина айтиш имко-нига эга бўлган эдилар, холос. Чунончи, адибнинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Калвак Маҳзумнинг хотира даф-таридан» ва бошқа қатор асарларини синчиклаб ўқиш лозим. Бадиий сўзни ҳис этишлари, киноя ва пичингларни ан-гашлари учун мактаб ўқувчилари ва олий ўқув юрти талаба-ларига тайёр дарслик ва илмий талқинлардаги маълумотлар ўрнига асарларнинг ўзини тавсия қилган маъқул.

Манфур қизил империя ҳукмронлиги пайтида Фитрат ва Чўлпон асарлари таъқиқланганича қолди. 80-йилларнинг ик-кинчи ярмида сиёсий ўзгаришлар туфайли бу масала кун тартибидан жой олди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси та-шаббуси билан «Адолат» комиссияси тузилди.

Таъқидлаш жоизки, бу икки ижодкор қарашлари моҳия-

тини ёки ғоялари йўлидаги интилишларини чуқур англамай туриб тўғри хулосаларга келиш қийин.

Фитрат борлиғида исломий, туркчилик, атеистик ва шу каби кайфиятлар силсиласи бирин-кетин зоҳир бўлган. Унинг ёзган асарлари шунга далолат қилади. «Ҳинд сайёҳи», «Мунозара», «Раҳбари нажот» типидagi жадидча асарлари негизида, қайсидир даражада, ислом динининг амалий татбиқи бидъат ва хурофотдан халос бўлиб, ҳаёт учун покиза дастур вазифасини ўташ ғояси ётади. Унинг «Хуррият» газетаси (1917 йиллар) ва «Чигатой гурунги» (1920 йиллар) билан боғлиқ фаолиятида, ўзбек тилининг софлиги учун олиб борган илмий-ижодий изланишларида туркий миллат дарди билан ёнганлиги сезилади.

Фитрат дунёқарашидаги атеистча кайфият 30-йиллар арафасидаги «Худосизлар» журналида, 1973 йили «Ҳийлаи шаръий» тўпламида қайта нашр этилган «Меърож», «Зайд ва Зайнаб», «Заҳронинг имони» каби ҳикояларида кўринади. Бу масалани ўрганган Б.Дўстқораев «Фитратнинг диний мавзудаги асарлари» номли мақола ёзиб, Фитратнинг барча атеистик қарашларини қўллаб-қувватлаган ва ҳатто қўшимча маълумотлар ҳам келтирган эди. (Қаранг: «Миллий уйғониш» тўплами, «Университет» нашриёти, 1993 йил, 51-64 бетлар).

1924 йилда ёзган «Шайтоннинг тангрига исёни» шеърини драмасини олмониялик олима Ингеборг Балдауф «Ўзбек худосизлик адабиёти»нинг «ҳадди аълосига кўтарилган» намунаси сифатида баҳолаган ва: «Шайтоннинг тангрига исёни» Абдурауф Фитрат ижодида, балки умуман ўзбек атеистик адабиётида ягона чўққи сифатида танҳо қолаётир», деган хулосаларга келган эди.

Мазкур фикрий босқич исботини Фитратнинг бошқа айрим илмий-адабий ва публицистик асарларида ҳам кузатиш мумкин.

Бугун Фитратга ҳамдардлик билдириш замони эмас. Уни сунъий равишда ўринсиз олқишлаш ёки: «Фитратнинг шон-шухратига путур етади», дея баъзи асарларидан кўз юмиб туриш ўзини оқламайди. Негаки, Фитрат сиймоси ҳақиқатни англаш жараёни учун буюк бир тимсолдир.

Буларга тақдирдош яна бир шахс — шоир Чўлпонда миллий руҳ кучлидир. Унинг адабий-бадиий дунёқараши ҳам жадидона йўсинда шаклланиб, сўнгра Оврўпо булоқларидан сув ичди. Шу икки жиҳат Чўлпон борлиғида омўхталашди. Унинг «Дўхтур Муҳаммадиёр», «Курбони жаҳолат» номли ҳикояларида беҳбудийча руҳият ва кайфият ҳукмрон. Бу асарлар ғояси Х.Х.Ниёзий, А.Қодирий ва Фитратнинг жадидча асарлари ғояларидан деярлик фарқ қилмайди.

Чўлпон хаёлининг бир четида муҳрланиб қолган жадид қиёфаси «Кеча ва кундуз» романида юзага қалқиб чиқди. Тайёр ҳолда саҳнада кўринган Шарафиддин Хўжаев ва шаклланиш жараёнини бошидан кечираётган Мирёқуб образларида жадидона кайфият мавжуд.

Ҳис-ҳаяжон ва тутқич бермас туйғулар уммониға шўнғи-ган Чўлпон ички оламида жадидча мулоҳазакорликнинг энг олий унсури — миллат учун қайғуриш ғояси доимо сақланиб қолгандек кўринади.

Баъзан Чўлпон муҳитта бўйин эгди. Турли руҳий ҳолат-ҳаяжонлар маҳсули бўлган шеърларида ўша жараёнлар ўз ифодасини топди. Таъкидлаш жоизки, адабиётшунос Д.Қуронов ўзининг «Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси» («Ўқитувчи» нашриёти, 1997 йил, Т.) номли китобида шоир қарашларининг тадрижини махсус кузатади. Шоирнинг айрим шеърларининг ёзилиши сабабларини шахсий ҳаётидаги ва ижтимоий турмушдаги баъзи воқеаларга алоқадорликда талқин этади. Китоб биографик метод самарасининг гўзал намуна-сидир.

Дарвоқе, миллатнинг эзилаётганини, эркисизлигини кўриб, 20-30-йиллар муҳотида Чўлпончалик куюнган, Чўлпончалик азобланган ва дард чеккан иккинчи бир ижодкорни топиш мушкулдир. Чўлпон гоҳида очикдан-очик, баъзан, имконсиз қолганда, рамзлар тили билан озодлик ва эрқдан сўйлади, «қутирган мустамлакачилар»нинг башарасини кўрсатди. Чунончи, банданинг бандага қуллигини ҳеч бир илғор, очик фикрли инсон қувватлаган эмас.

Хулоса қилиб айтганда, XX аср бошлари ўзбек адабиёти намояндалари дунёқарашида жадидона кайфият кузатилади.

Шу эътибор ила улар умумийлик касб этади. Бироқ давр ўтиши билан бу туйғу ҳар ижодкорда турли даража ва шаклда сақланиб қолди. Шу маънода Ҳ.Ҳ.Ниёзий, А.Қодирий, Фитрат ва Чўлпонлар ёзган асарларининг бадиияти ва жанр хусусиятлари билангина эмас, балки дунёқарашларидаги муайян ўзгаришлар, ижтимоий-сиёсий муҳитта муносабатлари ҳамда воқеликни акс эттиришлари жиҳатидан ҳам маълум даражада фарқланадилар.

1999 йил

ВАДУДНИНГ НАЗАРИ

XX аср 20-йилларида мунаққид сифатида шаклланиб келаётган Вадуд Маҳмуднинг Абдурауф Фитрат асарлари билан танишувига муаллим Абдулқодир Шакурий сабабчи бўлади. Шакурий Туркистон ўлкасида дастлабкилардан бўлиб усули жаҳид мактабини очган кишидир. Унинг мактаби айрим жоҳил кимсаларнинг тазйиқи остида ўз жойини ўн бир марта ўзгартирган. В.Маҳмуд Шакурий мактабининг ихлосманд талабаси ва кейинчалик энг яқин ёрдамчиси сифатида ўша сарсон-саргардонликлар ва азоб-уқубатларнинг шоҳиди бўлади. У муаллимнинг иложи борича ўқувчиларни тезроқ саводхон қилиш ниятида тиниб-тинчимаслиги, бу йўлдаги изланишлари, ўз касбига чексиз меҳр-муҳаббати ва иш услубини ўз кўзи билан кўради. Шакурий янги мактаб учун ўзи дарсликлар тузади. Татаристон, Қирим, Эрон каби музофотлардан китоблар олиб туради; қаердаки мактабга тааллуқли янгилик бўлса, мумкин қадар ўзлаштириб, амалиётта татбиқ қилади. Газеталарнинг биридан Туркияда таълим-тарбия соҳасидаги янгиликнинг хабарини топган муаллим 1912 йили сафарга отланади. Сафар пайти Истанбулда бўлади ва у ерда кўқонлик, тошкентлик, бухоролик талабалар сафида таълим олаётган Абдурауф Фитрат билан яқиндан танишади. Фитрат бу даврга келиб зиёлилар оммаси ва талабалар орасида анча машҳур эди. Унинг «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи»

номли асарлари ва «Сайҳа» деб аталган биринчи шеърлар тўплами чош этилган бўлиб, қўлдан-қўлга ўтиб мутолаа қилинар эди. Айниқса, шоирнинг «Сайҳа»си босқинчилар зулми остида эзилаётган халқни курашга, ватан озодлигига чорловчи кескин шеърлардан таркиб топгани учун Туркистонда чор Россияси тақиқлаб қўяди. Ўша пайтларда «Сайҳа»ни тарқатиб, тарғиб қилган киши қахрамон ҳисобланарди. Муаллим А.Шакурий Истанбулдан юртига қайтар экан, Фитрат асарларидан элик донасини ўзи билан олади ва яширин тарзда чегарадан ўтказди; уларни Бухоро, Самарқанд зиёлилари ва талабалари орасида тарқатади. Шу тариқа 14-15 ёшлардаги ўспирин Вадуд Маҳмуд Шакурий домланинг ижтиҳоди туфайли Фитрат асарлари билан ошно тугинади. Шушу, бўлажак адабиётшунос-мунаққад Фитрат ижодига меҳр қўяди ва иложи борича унинг асарларини ўқиб боришга ҳаракат қилади.

Кузатишимизча, В.Маҳмуднинг мунаққидлик фаолияти ҳам Фитрат асарларига тақриз ва танқид ёзишдан бошланган кўринади. XX аср биринчи чорагидаги адабиётимиз тарихи билан шуғулланган мутахассисларнинг фикрича, 20-йиллар адабий кечимида театр асарларига бағишлаб ёзилган мақолалар етакчилик қилади; адабий танқиднинг ўзи ҳам, умуман, саҳна асарларига тақриз ва танқид ёзиш билан бошланган. Ўша даврнинг маърифатли зиёлиларидан бири Неймат Ҳаким «Ўзбек адабиётида танқид ва адабий муҳокамалар» («Туркистон» газетаси, 1924 йил, 25 июн) сарлавҳали мақоласида реал тарихий майдонга туриб: «19-20нчи йилларда ёзилган танқидий мақолаларнинг деярлик ҳаммаси театр ҳақидадир», деган мулоҳазаси мутахассисларимизнинг фикрига мос келади.

В.Маҳмуднинг мазкур йўналишдаги дастлабки мақоласи «Чин севиш»нинг саҳнага қўйилиши муносабати билан ёзилган бўлиб, 1921 йили «Қизил байроқ» газетасида чиқади; «Ҳинд ихтилолчилари»га алоқадор ҳажман каттагина тақризи эса сал кейинроқ «Туркистон»да босилади. Шунини қайд этиб ўтиш керакки, 20-йилларда иқтидорли драматург сифатида танилган Фитратнинг «Або Муслим», «Темур саға-

наси», «Ўғузхон» сингари бир қанча тарихий мавзудаги асарлари дунё юзини кўради ва театрларда саҳнага қўйилади. Улар адабий жамоатчилиكنинг таҳсинидан ҳам бебахра қолмайди, адабиётчилар уларнинг ғоявий-бадий қимматини, адабиётда тутган ўрнини аниқлашга уринадилар. Айниқса, мавзу жиҳатидан муштарак «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» хусусида анча-мунча мақолалар ёзилади. 20-йиллардаги ўша мақолалар ва айнан драмаларнинг ўзи Фитратни элга танитиб, қанчалик тез шон-шухрат келтирган бўлса, 30-йиллар талвасасида «Фитрат «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари»ни ёзиш билан миллатчилик ҳаракатини ривожлантириш, миллатчилик мафкурасини кенг ёйишни кўзда тутган» каби сиёсий айбномаларнинг шунчалик тез урчишига сабабчи бўлди.

20-йиллар заминидаги асл баҳо тарихдир. Ўша йиллари Туркистонда кезинган В.Ян ва Б.Пестовскийга ўхшаш мусташриқлар ҳар иккала пьесага ижобий муносабатда бўлганлар.

Яна «Чин севиш» ҳақида шоир Чўлпон «Иштирокиюн» газетасида: «Яқинда ўзбек саҳнаси улуг, улуглиги қадар юксак ва гўзал бир томоша (пиеса) кўрди», деган сатрларни ёзади. Саҳнага чиққан артистларнинг маҳорати ва камчиликларини кўрсатади. Руҳсиз чиққан пардаларни танқид қилади, тузукларини олқишлайди. Шоир ёш ўзбек театрининг камчиликлари келажакда тузалиб кетишига умид боғлайди, ишонади. Аммо умид ва ишончга зид ўлароқ орадан бир йил ўтгач, ўзбек театрининг аҳволи ҳақида Вадуд Маҳмуд: «Бошланғон ишнинг кундан-кун тузалиб, яхшиланиб бориши қонун каби бўлса-да, бизнинг ҳамма ишларимиз кундан-кун бузилиб, ёмон йўлга кириб борадир. Шу каби театру ишларимизнинг ҳам анча ортга чекилгани бу кун (1921 йил 17 сентябрь куни «Турон» театри саҳнасида ўзбек давлат труппаси томонидан — Б.К.) ўйналғон «Чин севиш»даги ҳоллар очиқ кўрсатадир», деб ёзади. В.Маҳмуднинг пайқашича, театр томошабинга тўлмайди, томошабинлар пьесанинг охиригача ўгиришга тоқат қилолмай залдан чиқиб кетади, театрда маданий хордиқ чиқариш учун шарт-шароит қониқар-

ли даражада эмас, келган киши ундан асабий, жиғибийрон, кайфияти тушкун бўлиб кетади, кейинги пайтларда томошага фақатгина «қилай деса иши йўқ, ётай деса касали йўқ» бекорчиларгина келадиган бўлибди. Хўш, бунга «Чин севиш» айбдорми? Йўқ! Уни кучсиз пьеса деб бўладими? Йўқ! Ундай бўлса, гап нимада? Сабаб не? Ҳаммага гап тизгинни ўз қўлларида тутиб қолаган келгинди бошқарувчиларнинг маҳаллий халқ маданий турмушига ола қарашида. Ҳамма гап ҳукумат тарафидан зарур миқдордаги маблағ ва асбоб-ускуналар билан таъминланмаган театрда, кундан-кун моддий жиҳатдан қийналаётган артистларнинг ўз ишига масъулиятсиз қарашидадир.

Бундай «олий пиесаларни» бузиб, масъулиятсиз ўйнаш оқибатида уларнинг қиммати тушиб, обрўсига футур етиши мумкин. Мақоланинг ибтидосидаёқ асарга «ўзбек сахнасида шу кунгача уйнаб келинган пиесаларнинг энг кучлиси, энг буюғи ўткир ёзувчимиз Фитратнинг ҳинд турмушидан олиб ёзган «Чин севиш» пиесаси эканлигини ҳамма иқроор этса керак» («Қизил байроқ» газетаси, 1921 йил, 21 сентябрь), деб баҳо берган Вадуд Маҳмуд асарнинг обрўси тушиб кетишини сира-сира хоҳламайди, театрдаги ўша нуқсонларнинг эса тузалиб кетишини дил-дилидан истайди.

Фитратнинг бу драматик асари театрларда намойиш этилаётган пайтлардаёқ драматургнинг айнан шу мавзуда, яъни «Чин севиш»нинг давоми дейилса бўлатурғон» «Ҳинд ихтилолчилари»ни ёзиб битирган»лиги хабари санъат-театр муҳабблари орасида шов-шув бўлиб кетади.

Пьеса 1923 йилда чоп этилиб хабарнинг ростлиги тасдиқланади ҳам.

Юқорида эслатганимиздек, худди шу йили В.Маҳмуднинг «Туркистон» газетасининг 1923 йил 17 октябр сонидида «Ҳинд ихтилолчилари» (Театр китоби. А.Фитрат асари)» сарлавҳали мақоласи босилади.

Илмий асарлар — илмий; таълим-тарбия асарлари — ахлоқий; адабий асарлар — санъат нуқтаи назаридан текширилиши лозим. Бу ишни адабиётшунослик, яъни «интиқод-танқид» амалга оширади. «Танқид — дудама, ўткир бир

ханжар бўлмоғи керак, — деб ёзади Олимжон Иброҳимов. — Бу ханжарни бир ёғи асарнинг ичидаги жавоҳиротни қазиб чиқарса, иккинчи ёғи унинг пуч ва чирикларини топиб кўрсатадир». В.Маҳмуднинг адабий танқидга қарашлари таттар маърифатчисининг ушбу образли мулоҳазаларига яқин келади. Унинг фикрича, «интиқод-тақриз камчиликларни тўлдирмоқ, тузуқларини билмоқ-танимоқ учун бир қуролдир».

Мунаққид «Ҳинд ихтилолчилари» танқидига ана шу қуролни ишга солиш ниятида қўл уради. Хўш, у ўз олдида қўйган мақсадини адо этишда асосий текширув мезони қилиб нимани олади? Синфийликми, партия қарорлариними ёки коммунистик ғоя тарғиботиними? Хайриятки, йўқ! Бундай жарроҳлик қуроллари келажакда ишга тушади: уларнинг адабиёт майдонида гегемонлик қилиш кунлари олдинда эди. Ҳозирча Неъмат Ҳаким айтганидек, «нафис асарларни танқид этишда уларни ижтимоиёт, руҳият, нафосат томонларидан қараб текшириш» ҳам мумкин. В.Маҳмуднинг драмага ёндашувида ана шу мезонлар бегоналик қилгани йўқ. У асарга олим ва санъаткор кўзи билан қарайди. «Ҳинд ихтилолчилари»даги бадий ҳақиқат, воқеа ва образлар мантиқийлиги, тил ва характер масалаларини текширади. Мунаққид пьесанинг ютуғи тарзида «зарбмасал ўрнига ишлатиш мумкин бўлгон» қуйидаги сермазмун ҳикматларни келтиради:

«Юрак-юрак экан, севмак-севилмак истар», «Севгисиз қолгон юрак сувсиз қолгон балиқ кабидир», «Қулай ишдан буюк унум чиқмас, буюк унумли ишлар қулай бўлмас»; «Бир ёвни юртдан ҳайдамоқ, бир юртни ёв қўлида кўрмақдан қийин эмасдур»; «Шу Куръон бетига ҳайвон оёғи тегмак на эса, ҳинд қизининг юзига инглиз кўзи тушмак ҳам шудир»...

Бунга ўхшаш жумлалар «Ҳинд ихтилолчилари»ни талқин этган деярли барча олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган. Драманинг ўша нафис ва гўзал ўринларини назарда тутган В.Маҳмуд: «Фитрат асарларининг бир ортиқлиги унинг энг юксак ва энг мукамал ташбеҳ, муболаға ва истиораларга эга бўлишидир», деган хулосага келади. Шунингдек, у пьесадаги айрим персонажлар нутқида сунъий до-

нишмандлик ва инглиз зобитлари табиатига мувофиқ келмайдиган енгилтаклик борлигини танқид қилади.

Маълумки, сахна асарида ҳаракат характер яратишда муҳим бадиий воситадир. Қаҳрамон ҳаракатидан унинг табиатидаги яхши-ёмон хислатлар очилади. «Ҳинд ихтилолчилари»да оғир, вазмин ҳаракат қилиши лозим бўлган мустамлакачи инглиз ҳарбийлари «Хўш», деб ўриндигини илгари суриб оддий ҳаракат» кўрсатади. Уларнинг чучмал, жўн суҳбатлари ҳам текширувчи дидига маъқул келмайди. Умуман олганда, В.Маҳмуд пьесанинг бешала пардасидаги ютуқ ва камчиликларни эринмасдан бирма-бир таҳлил этади. Мақолада шахсий манфаатларга ён бериш кайфияти сезилмайди. Асарнинг мақтовга лойиқ тарафлари улуғланади, камчиликларидан кўз юмилмайди.

Балки мунаққиднинг ана шу меъёрни сақлай олиш фазилати айрим тадқиқотчиларга ибрат бўлар. Негаки, айрим адабиётшунос ва мунаққидлар Фитрат асарларига санъат намунаси сифатида қараб, бадиий ва умуминсоний нафис мезонлар билан ёндашиб, конкрет тарихий ва ҳозирги давр нуқтаи назаридан ҳолис илмий баҳо бериш ўрнига, ҳамдардлик билдириш ёки ҳамду сано айтиш тарафига ўтиб олгандек таассурот туғдиради. Шубҳа йўқки, бундай илмий йўналиш ўзини оқлаши қийин; ҳақиқат бир томонлама талқинларга ёт тушунчадир.

Адабий жараёни сергаклик билан кузатиб бораётган Вадуд Маҳмуд Фитрат ижодий фаолиятига нисбатан ноўрин бир муносабатни кўриб баҳсга киришади.

20-йилларнинг таниқли адабиётшуноси Абдураҳмон Садъий 1924 йили «Ўзбек ёш шоирлари» сарлавҳали мақола ёзади. Мақола икки қисмдан иборат ва икки хил газетада босилган бўлиб, унинг биринчи қисмида асосан Фитрат ижоди танқид этилади. В.Маҳмуднинг ўз таъбири билан кескинроқ айтганда, у А.Садъий мақоласини биринчи қатла кўздан кечирганда «фаҳш хатолар»ни кўради ва «Адабий танқидга бир назар» сарлавҳали жавоб мақоласи шу тариқа юзага келади. Ҳозирги давр адабиётшунослик илми назари билан қараганда ҳар иккала мақолада ҳам баҳсталаб ўринлар топилиши

мумкин. Аммо А.Садъий Фитрат ижодини чуқур текширмай, ҳатто қайси асари қачон ёзилганини аниқламай «Фитрат ижоди 1917 йил февраль инқилоби билан бошлангандир» деб оддий фактик хатоликка йўл қўяди.

«Ҳар ҳолда Фитратни шоир ва адиб ўлароқ Туркистон 1910 йиллардан бери танийларким, ўшал вақтларда унинг ёзгон шеърлари ҳатто ёзма ҳолда қўлдан-қўлга юрар эди, — деб эътироз билдиради В.Маҳмуд А.Садъийга. — Ҳали бу ҳам нари турсин, Болқон уруши вақтида Фитратнинг айтган марсияси ёлғиз Туркистонда эмас, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонларга тарқалиб, неча тилларда дoston бўлгани ҳар бир туркистонликка очиқдир. Фақат шутгина Фитратнинг қандай бир шоир ва қачон танилганини кўрсатишга етса керак».

Хуллас, бу масалада А.Садъийнинг ўжар тахминларига нисбатан В.Маҳмуднинг «назари» ўткирроқ, далиллари асослироқ эди.

Кўлимиздаги айрим манбалар А.Фитрат ҳам ўз вақтида В.Маҳмуднинг адабий-назарий чиқишларини ўқиб, кузатиб борган дейишга асос беради. Масалан, «Адабиёт қондалари» китобининг «Эл адабиёти» бўлимида у В. Маҳмуднинг ёзма ва эл адабиётининг тафовути, ўхшаш ва қарама-қарши жиҳатлари, оғзаки адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари хусусидаги қарашларини қўллаб-қувватлайди. Фитрат ёзади: «В.Маҳмуд «эл адабиётининг эгаси маълум бир киши эмас, унинг эгаси халқдир» деган фикрни ҳам шундай чурутадир:

«Ҳеч бир дoston, мақол, топишмоқ, ашула йўқки, йиғирма киши ўйлаб, тўқуғон ёки басталаган (боғлогон) бўлсун.

Ҳар бир дoston, мақол, топишмоқ, ашула асосан бир киши томонидан чиқариладир-да, сўнгра умумийлашиб кетадир.

Туркистоннинг сўнг шоирларидан Муҳимий, Фурқат, Ҳазиний парчаларидан шундайлари борки, агар аллақайси қоронғу тоқчаларда чуруб, қароруб кетган баёзлардан кўриб эгаларини билган бўлмасоқ, уларни эл адабиётидан ҳеч вақт ажрата олмас эдик...».

В.Маҳмуднинг фикри жуда тўғри. Бу икки турли адабиёт орасидаги фарқни ёзмақ, ёзмағонликда ёки эгасининг бел-

гили, белгисиз бўлғонида кўрмак ёнглишдир. Шундай бўлса ҳам, бизнинг санъаткор адабиётимизга қаршу ўзининг самимийлиги, соддалиги билан ўз борлигини сақлаб келган бир адабиёт борлиги маълумдир. Бироқ бунинг айирмаси ёзма бўлмаслигида ё эгасининг маълум эмаслигида эмас, ўзининг руҳидадир».

Фитратдек юсак савияли олимнинг «Навойгача турк адабиёти» мақоласига эътибор бериши, ундан кўчирмалар олиб тасдиқ этиши В.Маҳмудга нисбатан жуда катта ҳурмат ва унинг илмий фасоҳатини қадрлаш белгиси эди.

Вадуд Маҳмуднинг Фитрат ижоди хусусида ёзган холисона илмий фикрлари, умуман, адабий-танқидий мақолалари эътибордан четда қолиб келди. Ҳолбуки, улар ўша давр ўзбек адабиётшунослиги аҳволини яна теранроқ тасаввур қилишда ва Вадуд Маҳмуд исми билан танилган бир ижодкорнинг «вадудона» адабий хизматларидан хабардор бўлишда муҳим аҳамиятта эга.

1992 йил

ИНГЕБОРГ БАЛДАУФ АЙТАДИКИ...

Абдурауф Фитрат юсак истеъдод эгаси, йирик олим ва жамоат арбобидир. Унинг илмий, бадний, публицистик асарлари, ижтимоий-сиёсий қарашлари, муайян инсоний мавқеи ҳамда ҳаёт йўли бутун ҳам, келгусида ҳам кенг таҳлил ва талқин қилинади. Ҳаётлиги пайтидаёқ ундаги нафис дид, теран илмий фасоҳат, жўшқин ғайрат-шижоат замондошлари ва советчилик мафқурасидан холи бўлган хориждаги мухлислари эътиборини ўзига тортди. Ўз вақтида унинг талаб ва таклифлари билан ҳисоблашдилар, салмоқли фикрларига зиёли оммаси эътибор берди.

Фитрат манфур сиёсатнинг кўрсатмаларига кўра, 1929 йили совет халқига душманликда айбланди. 1937 йили эса, Туркистоннинг асл фарзандлари қаторида ~~маъшум қаталон довулининг қурбони бўлди. Бир неча ўн йиллар давом~~ ~~қилинган~~ ~~эди~~

душманлари»ни эслаш, улар хусусида бирор ижобий фикр билдиришнинг имкони йўқ эди. 60-йиллардаги сиёсий ўзгаришлар, сал бўлса-да, адабий кечим(жараён)га таъсир этди. Ўша таъсир маҳсули ўлароқ 1967 йили Фитратнинг «Қиёмат» номли мўъжазгина китобчаси босилиб чиқди. Унга муаллифнинг шу номдаги ҳаёлий ҳикояси ва «Шайтоннинг тангрига исёни» деган шеърий драмаси киритилган эди. Сабаби — инсон руҳиятидан бегоналашган даҳрийлик тузуми бу асарларда ғоявий манфаатдорлик ва ўз таъбиға мувофиқликни кўрди. Ижодкорнинг бошқа асарлари билан китобхонлар оммасини таништириш ишлари деярли чорак аср ортга сурилди.

Ҳа, Фитрат ҳам руҳий, ҳам жисмоний томондан давр жаллодларига рўбарў бўлган эди. Афсуски, унинг тақдири ўз ватанида шунақа эди. Ватандан ташқарида, хорижда-чи?

Чет элларда Фитрат фаолияти билан қизиқувчиларни, асарларини таҳлил ва тарғиб қилувчи мутахассисларни, ижтимоий қарашларини ўрганувчи тадқиқотчиларни таъқиб этиш йўқ эди. Шу туфайли унинг ижоди дунёнинг туркийзабон олимларию муҳожирликдаги ўзбеклар томонидан ҳам, америкалик, япониялик, олмониялик олим ва олималар тарафидан ҳам тадқиқ қилинди, ўзига яраша баҳоланди.

Хорижлик олимларнинг айримлари Абдурауф Фитрат яшаган давр баҳонасида унинг ҳаёти ва ижодига мурожаат этишган. Баъзилари айрим асарлари юзасидан маҳсус тадқиқот ишлари олиб борган. Жумладан, олмониялик олима Ингеборг Балдауфнинг маҳсус тадқиқоти кейинги фикрнинг исботи бўла олади. 1987 йили Олмония Бамберг дорулфунунида ўтган илмий анжуманда маъруза билан қатнашган бу шарқшунос олиманинг исм-шарифи 2001 йилда «Маънавият» нашриётида чоп этилган «XX аср ўзбек адабиётига чизгилар» номли китоби ҳамда айрим мақолалари туфайли кўпчиликка кўзтаниш. Олиманинг «Абдурауф Фитрат: «Шайтоннинг тангрига исёни» деган мақоласи бор.

Агар мақолага баҳо жониз бўлса, айтиш мумкинки, у ғоятда илмий, драманинг сюжети, шеърий вазни, услуби, тили ва ғояси каби барча жиҳатларини қамраб олган; у ўзбек

тилидан хабардор, бу тилнинг нозик жиҳатларини илғашга уринган, асар ёзилган муҳитни ўрганган, муаллиф фаолияти билан таниш бўлган, ижодий таъсирланиш доираларини ўзича тахмин қилган олиманинг мақоласидир. Унда дастлаб пьесанинг ўзбек тилидаги матни лотин алифбосида, сўнгра таржимаси олмон тилида берилган.

Албатта, фикрдан-фикр туғилади: қарашларни кенгайтирувчи, инкор этувчи, тасдиқловчи ёки баҳсга мойил...

Ингеборг Балдауф қарашларида ўзбек адабиётшунослари фикрларига яқин ва фарқли жиҳатлар бор. Яқин тарафи шундаки, у ўз баҳо мезонларида соф атеистик мавқеда туриб, асар ғоявий йўналишини ижтимоий воқеалар силсиласига боғлайди. Муаллифга атеистларнинг пешқадамлари сифатида ўрин беришни истайди. Лекин олима истагидан фарқли тарзда Фитрат «тор қарашли атеист» бўлиб чиқади. Биздаги баъзи эски талқинларда Фитрат мана шу асари билан совет воқелигига, хусусан, «социализм иши»га хизмат этганлиги, диний ақидалар устидан кулганлиги, қарашлари тобора кенгайиб «Владимир Ленин таълимотининг моҳиятини чуқурроқ тушуна борганлиги» эътироф этилади. И. Балдауф мавзунини «улуғ таълимот» моҳиятига эмас, инсоннинг ички руҳий эҳтиёжига боғлайди. У масалани бир оз ўзгача, нисбатан ишонарли ва табиий ифода этади. Драманинг «Жаҳидлар рўйхушлик билдирмаган болшевистик йўлга» мос келмаслигини таъкидлаш мақоладаги муҳим жиҳатдир. У илм-фан, маърифат масалаларини улуғлаган ўз ғояси учун курашувчилар фалсафасига мувофиқ экан. Олиманинг: «Шайтон уйғониш даврига мувофиқлаштирилган ҳам эди», деган гапи шу маънони билдиради.

Саҳнага тайёр тип ҳолида кириб келган Шайтон драмада марказий ўрин тутаяди. Унинг сўзида эркинликка чақириш, Яратганга нисбатан норозилик, тангрига топинмасликка даъват кучли. У дастлаб:

*Раҳбарим фан, пайғамбарим билимдир;
Муовиним миям билан тилимдир.
Топунгумдир ёлғизгина ўзимга,
Ишонгумдир икки очик кўзимга...—*

деса, асар хотимасида тангрига қарши хитоб қилиб:

*Йўқол энди ҳикматинг-ла, аршинг-ла,
Қудратинг-ла, жамолинг-ла, фаршинг-ла!*

деган сўзларни айтади. Булар Худо лаънатлаган Шайтоннинг азалий табиатига хос бўлган ҳайқирикдир.

И.Балдауф фикрича, Фитратнинг ғоявий позицияси ана шу Шайтонники билан бир хил; Шайтон образи Фитратнинг ўзига ишора этилади, мақолада иккови қўшалок тарзда чизиқча билан ёзилади. Умуман Шайтон Фитратми деган саволни, муаллиф дилининг Шайтон тилига кўчганлигини тасдиқлаш ҳозирча ноқулай кўринади. Негаки, олима қайта-қайта уқтираётган ғайридинлик Фитратнинг фитратига бегона туюлади. Масалан, профессор Бегали Қосимов ҳам «Фитрат» мақоласида («Шарқ юлдузи», 1992 йил, 10 сон) айнан шу драматик дostonда атеистик оҳанглари кўрувчи айрим тадқиқотчилар фикрини маъқул топмайди. Чунки унинг «ҳаёти ҳам, фаолияти ҳам бундай дейишга имкон бермайди. У динга эмас, аксинча, динсизликка, имонсизликка, эътиқодсизликка қарши. Айни пайтда у мутаассибликнинг ҳам душмани» (Б.Қосимов). Шайтон образини бандаларни тангрига сажда қилишдан тойдириш, тўғри-ҳақ йўлдан оздириш каби азалий вазифани бажарувчи тарзида талқин этиш ҳам мумкин. Бунда Фитрат тарихий-диний воқеликни бадий исьтемомга киритиб, холис турувчи ижодкор бўлиб гавдаланади. Натижада муаллиф замон либосига бурканган Шайтон қиёфасини тасвирловчига айланади. Албатта, олима бундай заиф тахминдан анча йироқ. ўз фикрида қатъий ва унинг исботи учун Фитрат таржимаи ҳолидан, асарнинг ўзидан далил излайди. Шайтоннинг малакларга устозлигини Фитратнинг Бухоро Халқ Республикаси маориф вазирлигида «устозлиги»га ўхшатади; улар орасига тенглик аломатини қўяди: «...Шайтон фаришталарнинг ва ўзини маърифатпарвар ҳисоблаган кишиларнинг устози, Фитрат эса Бухоро жумҳурияти маориф вазирининг устози сифатида худони тахтдан қулатиш ва

умуман диний қарашларни аста-секинлик билан бутунлай йўқотиш мақсадида эрк йўлида танлайди». Мақолада танланган йўл учун асос бўлган, Фитрат дунёқарашида ўзгариш ясаган омиллар, таъсир кўрсатган фалсафий оқимлар борасида ҳам фикрлар билдирилади. Ингеборг Балдауфнинг айтишича, Фитратдаги даҳриёна журъат бошқа жадидларда учрамайди, унинг ўрта Осиёда асрлар мобайнида ҳукм сурган ислом дини билан зидлашувига сабаб замонавий билимга эга бўлиши, ўрис ва усмонли турклар орқали Оврўпадаги фалсафий йўналишлардан воқиф бўлиши, таъсирланишидир. Бутунги ўзбек адабиётшунослиги учун Фитрат сингари ижодкорнинг таъсирланиш омилларини асосли таҳмин этиш, аниқлаш муҳимдир. Сабаби — матбуотдаги айрим мақолалар муайян асарга ташланган илк нигоҳ мақсули бўлиб, илмий саёзликдан холи эмас. Образли қилиб айтганда, ҳар қайси сайёҳ ўзи тушиб олган елканли кема ҳақиқат соҳиллари сари етаклашга қатъий ишонади. Елкан ва шамолда эса гап кўп... Мақолаларда кимдир Фитратни туркийзабон миллатларнинг ҳимоячисига, кимдир мутлақо дин ҳомийсига, учинчи биров совет жамиятини қуришда фаол қатнашган, фикрий эволюцияни бошидан кечирган атеист олимга айлантиради. Кимга ишониш керак? Ҳозирча илм аҳли учун ҳам, Фитратнинг асарлари билан батафсил танишишнинг имкони йўқ. Улар юзага чиқарилса, фикр алмашиш майдони кенгайди. Шунда таҳминларни қиёслаш, ё лойиқани тиниқлаштириш, лозим бўлса, тортишиш учун имконият пайдо бўлади. Маълум бир даврда ёзилган асарни текшириб, хулосани бутун ижодий фаолият учун мутлоқлаштиришга шўшилмаслик керак. Хулоса-ҳукм муайян асарга ва ижодкорнинг муайян вазиятдаги кайфиятига тааллуқли бўлиши ҳам мумкин.

И. Балдауф Фитрат танишган Оврўпадаги фалсафий оқимнинг номи экзистенциализм эканини айтади. Шахсан мен у қайси ғарб файласуфларининг китобларини ўқиганидан беҳабарман. Мақолада ҳам бу айтилмаган. Салгина ғайритабиий ифода этилган хабардан экзистенциализм, оддий мисралардан ҳам тасаввуф фалсафасини излаш бир

йўла анъанага айлана бошлаган ҳозирги шароитда Фитрат ва экзистенциализм жуфтлиги кимгадир ҳайратланарли туюлиши мумкин. Аслида, Фитрат сиймоси бунга муҳтож эмас. Қолаверса, бу олмониялик олима хоним тахминидир. Экзистенциализм фалсафаси инсон моҳияти, мавжудлиги хусусидаги фалсафа бўлиб, икки йўналишга бўлинади: даҳриёна ва диний. Олима Фитратни «атеист экзистенциалист»ларнинг ақидасига кўра, инсон ўз моҳиятидан олдин мавжуддир, борлиққа ташланган инсон озод ва исёнкордир. Тадқиқотчининг ёзишича, Шайтон диалогига уйғониш ғоялари, исломий жамият аҳволи, шунингдек, «экзистенциалист инсон концепцияси»ни синдирган Фитрат ўша файласуфларга ўхшаб озодлик ғоясини илгари суради. Кўчирма: «У (яъни Фитрат — Б.К.) Истанбулга келган пайтида тўғридан-тўғри ёки усмонлилар таъсирида асримизнинг биринчи чорагидаги Оврўпо экзистенциализми билан танишади, унинг ўз оригинал экзистенциявий йўли борлигига шубҳа қилмаслик ҳам мумкин. Фитрат театр бўйича машхур бўлгунга қадар оврўполик фикрдош ҳамкасблари каби инсон озодлиги хусусида қайғуради». Фитрат 1909-1913 йиллари Истанбулда таҳсил олади. 1923-1924 йиллари Москвада ишлайди. Менинчга, агар олима ёзган танишиш, таъсирланиш, ўзгариш ҳақиқатан ҳам содир бўлган бўлса, у иккинчи омилга мувофиқдир. «Шайтоннинг Тангрига исёни» ҳам шу даврда ёзилган. Шу билан бирга, қай даражада шаклланиб асосланганидан қатъий назар, Фитратнинг ўз фалсафаси, «ўз экзистенциявий йўли борлиги шубҳа қилмаслик ҳам мумкин».

Маълумки, 20-йилларда ўзбек саҳнасига мазмунан рангбаранг асарлар кириб келди. Шулар қаторида Фитратнинг бир қанча тарихий ва ҳинд мавзуидаги драмалари томошага ташна бўлган оммага ҳавола қилинди. Аммо «Шайтоннинг тангрига исёни» саҳнага чиқмади. Мавзунинг «эскирганлиги ёки мутлақо замонавий эмаслиги» имконсизлик сабаби этиб кўрсатилди. Олима «Шайтоннинг тангрига исёни» ўз замонда адабиётчилар назарига тушиб машхур бўлиб кетмаганини аввало шунга боғлайди. Иккинчидан, кам нусхада чоп

этилганини; учинчи бир сабаб қилиб кейинчалик янгича ифоданинг юзага келишига восита бўлган, «Фитрат таклифларига қулоқ солувчи кичик доирадаги зиёлилар» учунгина тушунарли бўлган асар тилидаги «янгилик»ларни кўрсатади. Олиманинг ҳукмича, бу драма Фитратнинг 10-йиллардаги асарлари билан 20-йиллар иккинчи ярмида ёзган асарлари орасидаги юксак даҳриёна ўринда туради. Мақола бошида айтилган мулоҳаза охирида яна бир марта «Шайтоннинг тангрига исёни» атеистик ўзбек адабиётининг ягона чўққисидир» шаклида такрорланади.

Хуллас, Фитрат ижодининг, умуман 20-йиллар ўзбек адабиёти асл моҳиятининг тўла намоён бўлиши учун Ингеборг Балдауф каби хориждаги адабиётчилар фикрлари билан ҳам танишмоқ фойдадан холи эмас.

1993 йил

«ДАҲА ГЎЗАЛ» БИТИКЛАР

Эркесвар шоир Абдулҳамид Чўлпон ижодининг илк даври, айниқса, унинг чет жумҳуриятлар билан алоқаси ва уларнинг матбуотида ҳам қатнашиб турганлиги борасида чўлпоншунос олимлар ўринли-қимматли таҳминларни айтганлар, албатта. Айнан шу мулоҳазалар мисоли учун айрим фактдалилар келтиришни лозим кўрдик.

... «Таржимон». Бу газетани ва унинг муассиси бўлмиш жадидлар отаси Исмоилбек Гаспиринскийни кўпчилик яхши билади. «Таржимон»ни варақлаганда ўша инсоннинг миллий руҳияти ва жўшқин кайфияти ҳис қилинади. Зотан газетанинг савияси баланд; жуда кўп ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва адабий масалаларни ёритиб борган. Унга иштирок этувчилар доираси ҳам ниҳоятда кенг. Айниқса, турклар жуда фаол бўлган. Чунончи, газетада махсус «Истанбул почтаси» рукни ҳам бор эди.

Гарчи газета чиқишининг аввалги йилларида унга Туркистондан иштирок этувчилар жуда кам, йўқ даражада бўлса

ҳам, ўнинчи йиллардан эътиборан Маҳмудхўжа Бехбудий (Самарқанд), Охунд мулла Мавдуд Оҳимов (Тошқанд), Мирхусайн Мирраҳимов (Хўқанд), Абдуқодир Шакурӣ (Самарқанд), Ҳожи Муъин (Самарқанд), Қози Зиёуддин Маҳмуд ибн Домла ва мударрис Файзраҳмат (Бухоро) каби имзолар учрайди. Муаллифлар баъзан мақола-хабар ёзишса, айрим ҳолларда «Таржимон»дан ўзларининг энг муҳим саволларига жавоб олиш ниятида мактублар йўллаганлар.

Газетанинг 1913 йил 27 ноябрда чиққан 261-сонидаги «Андижондан ўлан савола жавоб» сарлавҳаси эътиборимни тортди. Шошиб мактуб охирига қарайман, «Сулаймонзода Абдулҳамид Юнусов» имзоси турибди. Табиийки, бу ўзини қийнаган саволлар билан газетага мурожаат этувчи шоиримиз Чўлпондир. Изоҳ ва жавоб ёзувчи эса, шубҳасиз, Исмоилбек Гаспиринский жаноблари эди. Изоҳда шундай сатрлар бор:

«Андижон собиқ Хўқанд хонлигининг муҳим шаҳарларидан биридир. Ҳинд-мўғул давлати олиясининг боиси, қаҳрамон ва адиб Султон Бобурнинг ватани ва ҳозирда Фарғона областининг уезд марказидир. Усмонлича қоиммақомлик мақомидир.

Ушбу шаҳардан олдиғимиз ажойиб бир мактуб дарж ва диққатга лойиқдир. Соҳиби мактуб биздан даҳа гўзал сўйладингидан ёздиқларини айнан нақл эдийўриз».

Аввал гап шуки, Андижон шаҳрини таништирган, Бобурни «қаҳрамон ва адиб» дея сифатлаган тўрт сатрлик сўзбошида ўспирин Чўлпон қаламига муносабат ва баҳо бор. И. Гаспиринский мактубни «ажойиб бир мактуб» деган, «биздан даҳа гўзал сўйладиги» дея қўшимча қилган. «Таржимон»га ўнлаб, юзлаб хатлар оқиб келган ўша пайтларда. Лекин ҳамма вақт ҳам хатнинг эгаси ва услубига баҳо маъносидаги изоҳлар ёзилаверган эмас. Камдан-кам ҳолларда учрайдиган бу ёзувлар Чўлпон учун «мукофот» ўрнида эди, албатта.

Мактубни ўқиймиз:

«Муҳтарам устозимиз Исмоилбек жаноблари! Андижоннинг баъзи буюклари банго деюрлар: «Сен «Шалола», «Турк юрди», «Шаҳбал», «Таржимон», «Вақт» ва «Иқбол» ўқюрсен, на учун «Мирзо Бедил» ва «Хўжа Ҳофиз»лари ўқима-

юрсен?» Бу суала жавоб ўлмоқ узра сўйламая бир шай бўла-мадим. Агар жавоб вори эса «Таржимон»да дарж этилмаси-ни қат-қат рижо эдийўрим. Агар жавоб йўқ эса «бу янги адабиёти» сува, оташа отуб, вақтим ўлдикча «Мирзо Бедил» ила «Хўжа Ҳофизи» мутолаадан айрилмажағим.

Сулаймонзода Абдулҳамид Юнусов».

Хат бор-йўғи шу, ҳажман кичкина, аммо чўлпонона жўшқинлик билан ёзилган. Савол тушунарли. Абдулҳамид-нинг у ерда саналган жадидча газета-журналларни ўқигани ҳам ҳақиқат. Шунингдек, хат моҳиятида жадидчи ва қадим-чилар орасидаги тортишувлар асари ҳам бор. Бу тоифалар бир-бирини баъзан танқид ва инкор этган кўринади. Ҳолбуки, Туркистоннинг исломий миллати тараққиёт сари юз тутган замон эҳтиёжини ҳис этиши, давр ҳолига боқиши ва дунё воқеа-ҳодисаларидан хабардор бўлиши жуда-жуда зарур эди. И.Гаспиринскийнинг танбеҳ ва маслаҳат оҳангли, кескин руҳли жавобида замонанинг ўша ҳолатларини ҳисобга олиш бор. Айни чоғда, эски адабиётни, Шарқ адабиётининг мумтоз намуналарини, умуман, адабиётни «сува, оташа отиш»ни зинҳор-базинҳор маслаҳат бермайди. Аксинча, уларни қайта-қайта ўқишни тавсия этади. Мана ўша жавоб:

«Ай баним қаро ёзили шогирдим, санго ва сизлара ажилан жавоб веражагис... Рижо эдийўрим ҳамон адабиёти оташа ёндирмангиз, сува ботирмангиз! Сақин, сақин бир даҳо банго «муҳтарам устоз» демангиз! Ўттиз сана дарс верарак «адабиётинг» оташа ёндирилмоқ эҳтимолини эшидан бир «устоз» муҳтарам ўлмаз; ҳам устоз иддао эдиламаз; ул иса, ул иса бир бадбахт муаллимдир!

«Мирзо Бедил» Ҳиндистоннинг Шайх Саъдийсидир. Ёздиғи тамсиллари, вердиги насиҳатлари ҳақиқатан гўзал ва нофеъ шайлардир. Хўжа Ҳофиз иса маълум...

Бунлари бир, икки, беш дафаъ ўқингиз!

Бунлардан янги ва ёки эски адабиёта қаршу бир сатр кўрсангиз банго хабар эдинг... Бунлар инсон қаламидан тўкилимиш марғуб девонлардир. Локин «Қуръон» дагил ё бунлар! Қуръонни азимушшаъннинг била қирқ жилддан иборат ўн бир турли тафсири вордирки, бунго «Қуръон адабиёти» демак ўлур.

Қардошим «адабиёт» оташа ёқилур шайлардан дагилдир, ружу ила тавба келтирингиз.

Мирзо Бедил, Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофиз ўқитюрлар, ўқитмалидирлар. Локин бунларда бўлмиён шайлари ўқумоқ ва англамоқ лозим келмазми?

Бунлар 4-5 юз сана муқаддам ёзилмиш шайлардир; асри ҳозира доир бир сўз сўйламамишлардир. Бу кун, бу асри билмак истасангиз на Шайх Саъдий раҳбарлик, на-да Мирзо Бедил далиллик эдар. Замонамизнинг тижоратиндан, рақобатиндан, идорасиндан, сиёсатиндан, эҳтиёжи ва заруратиндан, урушмасиндан, талашмасиндан хабар ва маълумот Мирзо Бедил ёки Ҳофизда бўланмаз.

Агар бунлари билмак керак эса «Иқбол»лари, «Таржимон»лари, «Вақт»лари, «Турк юрди»лари ва даҳо соирлари ўқималидир. Агар керак дагил иса бошингизи юқория қолдириб, юлдузлара, сайёралара боқ-да, дурингиз! Локин «адабиёт»и ёндирмангиз-айбдир... Адабиёт сиза:

- Жоҳил ўлингиз, демаз.
- Сафил ўлингиз, демаз.
- Олама кулинч ўлингиз, демаз.
- Дунё севар киши ўлингиз, демаз.
- Соир инсонлара нисбатан ҳайвон қолингиз, демаз.

Адабиёт ўтса ёнмаз, сува ботмаз. Локин ёндиронлари ёндирир, ботиронлари ботирир; сува дагил, чўмира, балчиқа ботирир!

Ботдигимиз, ётдигимиз озми ўлдики, даҳо истаюрсингиз?

Мирзо Бедил, Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, «Гулистон» ёки «Анварул ошиқин» ҳўб улуғ исмлардир, ҳўб марғуб асарлардир; бунлари ўқимали, локин бунлар кофий дагилдир; замонамиз ғайри замон, гурунгимиз ғайри гурунг. Асринг, замонинг камолот ва ирфони эски адабиётда бўланмаз, янги адабиётда бўлинур... Асринг, замонинг ҳол ва довушларини кўз, қулоқ беринг. Шухратли олами ислом бу кун бир «дориложизин ва макони ғофилин» сувратина келмиш бўлинюр... Бу доиранинг бир маҳалласи Андижон, иккинжи маҳалласи Боғжасарой ҳаробаларидир.

Бу жавоби ҳар каса ўқуя билирсингиз.

Маҳфий дагилдир».

Жавоб қониқарли ва тушунарли. Унинг ҳар бир сатридаги мазмун-моҳиятни қайта изоҳлаб ўтиришга зарурат йўқ. Фикримизча, Гаспиринскийнинг адабиётга оид мулоҳазалари савол берувчини лоқайд қолдирмаган. Чунки фикри кун-бакун тиниқлашиб бораётган Абдулҳамид орадан бир йил ўтиб ўтмай «Адабиёт надур?» деган мақоласида: «Адабиёт яшаса — миллат яшар. Адабиёти ўлмагон ва адабиётнинг тараққийсига чалишмаган ва адиблар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолиб, секин-секин инқироз бўлур» каби тушунчаларни баён этади. Чўлпон ва Гаспиринский мавзусига тегилли яна бир манба бор.

«Ҳамидий» кўпчилиқ қатори Гаспиринскийнинг ўлимидан қайғуланган ва 1914 йил сентябрида:

*Миллатинг порлоқ чароғи ўчти, оҳ,
Биз жузжуқларни бобоси кўчди, оҳ...
Эй Ҳамидий, қил дуони доимо,
Васфинга ожиз эрурмиз оҳ-у-оҳ.*

деган сатрларни ёзади ўзининг «Маорифпарвар бобомиз муҳтарам Исмоил Гаспиринский ҳазаратлари ҳақида таъзияномамиз» номли шеърисида.

Ёшгина бир истейдод эгасининг қайғуси шу даражада катта, қарашлари жиддий ва кенг эди.

2000 йил

ЧЎЛПОН ЎЗБЕКНИНГ ЯНГИ ШОИРИ

XX аср тонгида ўзбек адабиёти осмонида янги шоир сифати билан Чўлпон пайдо бўлди. Тинимсиз шеърлар ёзди. Шoirнинг ранг-баранг тизмалари вақтли матбуот саҳифаларини безади. Янгиликка ташна шеър муҳибларининг қалби янгича оҳанглардан чексиз завқланди. Миллий туйғулар мавж урган мисраларни ўқиган миллатпарварлар бепоен сўз водийсига

уланган янги бир ирмоқнинг жўшқини ва шовқинидан мас-тона юрдилар. Шоирнинг соҳир овози барча ихлосмандлари қалбини ўзига асир этди. Чўлпонга эргашидиганлар, унинг кўйига монанд тебранадиганлар, овозига тақдидан кўшиқ айтадиганлар сони тобора ортаверади. Аммо XX аср тонгининг булутли осмонида Чўлпон битта эди. Бир сониялик ярқ этган чақмоқдан умидланиб, чексиз орзулар уммонига шўнғиб кетган истеъдод эгаси ягона эди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтиб-ўтмай у-да «ерга ботди». Секин-секин жарлик томон одимлаётган бутун бошли, ўтмиши ниҳоятда буюк бир миллат фожеасини зиммасига ортиб олгандек ғамгин куйлади. Ҳақ ва ботил орасида туриб дардини сўйлади. Рухият иқлимлари илоҳий масдаридан узилган, жисмидан ҳали асрий кишанларнинг ботик излари кетмаган бир шароитда эркинлик истади:

*Кишан кийма, бўйин эзма
Ки сен ҳам ҳур туғулғонсен,*

дея ҳайқирди шоир.

Ойлар, йиллар ўтди. Вақти келиб Чўлпон шеърлари моҳияти ва кайфиятидан, мафқураси ва ёшларга таъсири хусусидан баҳс юритадиган адабий-илмий, ижтимоий-сиёсий давралар майдонга кела бошлади.

20-йилларда матбуот ривожига алоқадорликда аниқроқ бўй кўрсата борган замонавий ўзбек танқидчилиги адабий жараёни баҳолашга интилар, айниқса, янги ўзбек шеъриятига алоҳида эътибор берар эди.

Давр шеъриятига доир тафсилий (обзор) мақолаларда шоир Чўлпон номи биринчи бўлиб тилга олинар, янгила-ниш жараёнининг энг талантили ва умидли вакили ўлароқ сифатланар эди, албатта. Чўлпон ўзбек мумтоз шеърияти анъаналарига ўхшамаган бир услубда жўшиб ёзаётган, замондошларининг маиший аҳволи, эл-юртнинг забун ҳолатини баён этаётган бир давр эди бу. Тўғриси, шоир оқибатини ўйламай, келажакда ўзини қандай даҳшатли фожеалар кутаётганини хаёлига ҳам келтирмай сўйлаётганди. Чўлпон яхшигина танилган эди. Такрор айтамикки, шоир шеърлари-

нинг ўқувчи ихлосмандлари, тизмаларини тарғиб-ташвиқ этувчи, таҳлил ва талқин қилувчи, баҳслашувчи ва айбловчи қаламкашларнинг адади ҳам тобора кўпайиб борди.

Чўлпоншуносликнинг дастлабки босқичида шоир ижодига оид махсус адабий-танқидий мақолалар тақриз характерида эди. Бирин-кетин нашрдан чиққан «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари» тўпламларига бағишлаб Зариф Башир, Аҳмад Шукрий, Вадуд Маҳмуд, Абдулла Қодирийлар томонидан ёзилган тақриزلар фикримизни асослайди.

«Туркистон» газетасининг 1923 йил 23 март сонидида шоирнинг «Уйғониш» тўплами ҳақида айни сарлавҳали кичик бир хабар-тақриз эълон қилинган. Мақола таҳририятнинг ўзига тегишли бўлса керакки, унга махсус имзо қўйилмаган. Бунда Чўлпон чуқур текширилмайди, бироқ шоирнинг «писсимизми» «ачинарлик хусусият» эканлиги алоҳида кўрсатилади:

*«Нечун очилди кўзим, қайга кетди уйқуларим,
Бу уйғонишда тўлиб тошди-ошди қайғуларим...»*

Мана бу ўқуниш, койиш, умуман бир умидсизлик (писсимизм) бизнинг сўнги давр адабиётимизнинг кўзга кўринарлик ва ҳақиқатан ачинарлик хусусиятидир». Шоирга қўйилган бу ташхис то қатлига қадар уни таъқиб этди; турли йўсинда тез-тез тақрорланиб турди.

Афғидан, З. Башир шоирга келажакда тавқи лаънат ўлароқ тамғаланувчи сифатларни олдиндан сезган кўринади; шу сабаб зимдан фикрлар жангига киришади. Фикримизча, унинг «Ўзбек шоири Чўлпон шеърлари» («Уйғониш» мажмуасининг босилиши муносабати билан) номли мақоласи шу сезги маҳсулидир. Мунаққид тўпламга тақриз баҳонасида юқорида келтирилган имзосиз мақоладаги даъвони рад этишга интилади.

Зариф Башир дастлаб Чўлпоннинг «чин шоир»лигини, шеърларининг текис, нафис, ҳислик, чинлигини алоҳида таъкидлайди. Умуман, шоирнинг истеъдодини, услуби ва тилини юқори баҳолайди. Сўнгра кайфият масаласига ўтади: «Бу кунги ёшларимизни тарбия қилишда, уларни умидлик, тирикчиликка тўғри ва очик қарарлик қилиб тарбиялашнинг лозим бўлгон-

лиғи ҳаммага маълумдир. Ёшларимизнинг юрак ва ҳисларини тарбиялашда шеър ва адабиётнинг таъсири ҳам жуда кўп бўлгонидан шоирнинг умид ва имони тўғрисида ҳам ёзиш лозимдир. Чўлпон ўртоқла зор ва фиғон жуда оз. Ул зор ва фиғонларини ёзғонда ҳам уларни умидлик иборалар билан тўшунтириб кетадир» (Таъкид бизники — Б. К.). Шунга мувофиқ шеърини сатрлар ҳам келтиради. Такрор айтамызки, бу иқтибослар ва умуман З.Башир мақоласида имзосиз мақолани «тўғри йўналиш»га буриш истаги билинади.

Мақола охирида, кейинчалик жуда катта адабий-сиёсий баҳслар мавзусига айланиб кетган, Чўлпоннинг қайси ижтимоий тоифага мансублигидан ҳам сўз очиб қўяди: «...ул халқ шоири эмас, халққа яқин зиёлилар шоиридир», дейди. Шоирнинг айрим камчиликларини ҳам айтади. Аммо Берлинда таҳсил олаётган Аҳмад Шукрий «Уйғониш»да нуқсон кўрмайди, изламайди ҳам. Хаяжонини ёзади. Шоирни Шекспирга таққослайди: «Уйғониш»ни неча топқирлар ўқиб чиқдим, Шекспирни мутолаа этдим. Энг сўнг Шекспир Чўлпондир ёхуд Чўлпон Шекспирдир фикрига келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир жўшқинлиги билан тўладир...».

Айни хаяжонли ва жўшқин фикрларга монанд мулоҳазалар В.Маҳмуднинг Чўлпоннинг «Булоқлари» («Туркистон» газ. 1923 йил., 10 дек.) номли тақриз-мақоласида ҳам кузатилади. Шоир билан ўзаро адабий-илмий ҳамкорлиги ва шахсий дўстона мулоқотлари мавжуд бўлган мунаққид Чўлпоннинг янги тўплами ўзбек адабиётига янги бир оҳанг олиб кирганлигини, унда ўзбек элининг руҳи, сезгиси қайнашини, ўзбек тилининг имкониятлари намаён бўлганлигини алоҳида уқдиради. «Чўлпоннинг «Булоқлар» отлиғ янги шеърлар тўплами босилиб чиқди. Чўлпон ўзбекнинг янги шоиридир, шунинг учун ўзбек элининг бутун руҳи, ҳоли, сезгиси «Булоқлар»да қайнайди. Ўзбек тили, ўзбек оҳанги «Булоқлар»да сайрайди, ўқуйди. Ўзбек руҳий тўлқунлари бунда кўпирадир, кўқлар томон учади, кўтариладир».

Қизгин адабий жараённинг ўзида кўтаринки руҳда битилган мақола махсус изоҳга мухтож эмас, албатта. Аммо унда «кўр виждонларга лаънатлар ўқудим» ёки «ўзбек янги

шоирларининг оҳангсиз бўлишини уялмайин сўйлайтурғон оғизларга «Булоқлар» туфурадир» сингари айрим таъбирлар борки, улар адабий танқид этикасига унча мос келмайди. Буни тушгуниш мумкин дир. Чунки 20-йиллар адабий танқиди, умуман, матбуоти учун бир оз чегарадан чиқиш, бир оз бировнинг шахсиятига тегиш, фикрни гоҳида жиндай қўполроқ ифодалаш ҳоллари кўплаб учрайди ва табиий хусусиятдек таассурот беради.

30-йилларга келиб Абдураҳмон Саъдий исмлиқ адабиётчи ҳам Чўлпонни танқид қилувчилар сафидан жой олди. Аммо унинг Чўлпонга муносабати 20-йилларда ўзгача — анчайин холисга ўхшаб кўринади. У шоир номини турли тафсилий мақолаларида яхши маънода тилга олган ҳолда, 1924 йили «Ўзбек ёш шоирлари» сарлавҳали мақоласида Чўлпонни махсус текширади. А. Саъдийнинг бу мақоласига, аввало, чўлпоншуносликнинг биринчи босқичидаги дастлабки муфассалроқ талқинлардан бири сифатида қараш ўринли дир. Иккинчидан, мақола олимнинг «эвалюцион илмий йўлини», ўзига хос фикрлаш тарзини ва сўзга масъулиятини ойдинлаштиришга ёрдам беради. Мақолада А. Саъдий шундай сатрларни ёзади: «Ёш ўзбек шоирлари орасида ўзининг шоирлик кучини тез вақт ичида танита олгон энг биринчи шоир Чўлпон дир. Чўлпончин маъноси билан рўмантик бир юрак шоири (лирик) дир. Лекин унинг юраги шахсий ҳиссиёт билан тўлгон ва қайнагон юрак дир...

Бу шоирнинг фикрлари қуюқ, тифиз; ўхшатиш ва истиоралари, киноялари янги ҳам ўзича дир. Сўроғ ва хитоблари ва шеърӣ сифатлари ҳам ўткир, кескин бўлиб чиқа дир». Адабиётчи шу тарзда шоир ижодига мос муҳим хусусиятларни таъкидлаб, мисоллар билан баён этиш баробарида ўзига маъқул келмаган айрим нуқталарга ҳам урғу беради. Яъни талқинчи «бу шоир энди ўзи тўғрисида салбий ё ижобий, қатъий ҳам очик фикрлар баён этишка етарли сармоя бера дир» деган икки қиррали мулоҳазанинг ҳар икки жиҳатига тўхталади. Мақтайди ҳам. Танқид ҳам қилади, «баъзи бир салбий ёқлар», «оқсаган нуқталарнинг» саккизтасини рақамлар остида бир-бир санайди. Албатта, мақоладаги ай-

рим мужмал ифодалар, баҳсли ўринларда муаллиф билан тортишиш мумкин, бемалол. Бироқ муҳими шундаки, бу талқинлар шеърятнинг бадиияти ва техникасига тегишли бўлиб, ижодкор зиммасига ҳеч қандай сиёсий кўрсатма ёки марксистча талабларни юклаган эмас эди. Адабий-илмий муҳитда бир нафаслик эркинлик бордек эди. А. Саъдий шоир дардини ўзича тўғри англайди ва шундай ёзади: «Шоирнинг илҳомланишида омил — муҳитдир. Омилдан тотлик келмагандан кейин чашма тотлик бўлмаслиги яна маълум. Шунинг учун шоирни бу ҳақда айблаб бўлмайди».

Юқорида айтиб ўтилгандек, кейинчалик «Чўлпон ва чўлпонизм» баҳсларига аралашган А. Саъдийнинг ўзи ўзига қарши чиқиб, Айн (Олим Шарафиддинов) ва Усмонхон Эшонхўжаевларга ўхшаб «айблаб бўлмайди»ган масалада шоирни танқид этишга киришиб кетади. Аниқроғи, шунга мажбур бўлади.

20-йиллар охирида Чўлпоннинг кимлигини, ижодининг моҳиятини ва мафкурасининг қандайлигини аниқлаш лозим бўлиб қолади. Айни вазифа марксни-ленинчи адабиётчи Айннинг чекига тушади. 1927 йили 14 февралда «Қизил Ўзбекистон» газетасида унинг «Ўзбек шоирлари. Чўлпон» мақоласи босилиб чиқади. Бу пайтга келиб, давр қалтислик сари юз тутганди. Чўлпон типидagi шоирларнинг миллатпарварлиги, ватанпарварлиги, хаёлга берилишини «миллатчилик», «ватанпарастлик», «бадбинлик» ва «жинниларча ҳовлиқиш» тарзида баҳолаш даври келиб қолган эди. Кун сайин мустақамланиб бораётган манфур «давлат механизми» миллий кайфиятдаги зиёлиларни мажақлаб ташлашга чоғланаётган эди. Санъат ҳам, адабиёт ҳам, илм ҳам, хусусан, адабий танқид ҳам «ягона давлат сиёсати»га дастёрлик оstonасига келиб қолганди. Бу «азиз вазифа»нинг дастлабки маҳсули, албатта, Айннинг Чўлпон мафкураси ва ёшларга таъсирини текширувчи мақоласи бўлди. Ҳозирги давр талабидан қараганда, айниқса, чўлпонлар эъзозланаётган ҳозирги кунда мақоладан жуда кўп кўчирмалар олиб, Айнни аёвсиз дўппослаш мумкин. Иқтибосбоп ўринлар анчагина. (Қолаверса, ёв қочса, ботирлар кўпайиб қолади). Аммо яна бир мулоҳазани айтиб ўтиш керак. Мақоладаги айбловга

ташналик оҳангини бир оз таҳрир қилиб ўқиб кўрайлик. Шунда Чўлпон шеъриятига хос айрим хусусиятлар тўғри илғаб олинган бўлади: Чўлпон фикрни рамзий йўсинда беради; Чўлпон ватан озодлигини севади; Чўлпон мустамлакачи руслар сиёсатини ёқтирмайди; Чўлпон миллий шоир, ҳеч қачон пролетариат шоири бўлмаган ва бўла ҳам олмайди ва ҳ.к.

Айн сиёсий жиҳатдан хавфсиз ўринларда, яъни шоир тили ҳақида шундай ёзади: «Унинг тили содда, ҳар турлик туйғуларни ифода қилишга ярарлик ҳам нуқсонсиздир. Бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир».

Айнинг марксизмдан хабари бор. Бошқачароқ айтганда, инсон маънавий-руҳий дунёсини жамиятнинг иқтисодий омилларига эм қилган марксизм балоси адабий танқид майдонига ҳам қадам қўйди. Синфийлик, шоирларни тоифаларга ажратиш шу балон шарпаннинг талаби эди. Айн бу жиҳатни ҳам четлаб ўтгани йўқ. Чўлпоннинг йўқсиллар шоири эмаслигини исботлаб бергандек бўлди. Ишчи-деҳқон, пролетариат синфига мансуб бўлмаган ижодкор, табиийки, қалбига юксак орзу-умидларни жойлаган давр ёшларига салбий таъсирини ўтказиши мумкин. Ҳар ҳолда янги давр танқидчисининг фикри шундай. Акс ҳолда Айн мақоласи охирида: «Чўлпон асарлари бостирилар экан, уни қаттиқ таҳлил қилиб, кучли сензурадан ўтказиб, мувофиқларини босиш керак», деган қатъий таклифни ёзмаган бўлур эди.

«Қизил Ўзбекистон»нинг изоҳича, мақола мубоҳаса йўли билан босилган. Шу маънода баҳсга ёшгина Ойбек аралашади. Чўлпонни ҳимоя қилиш ниятида «Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак» («Қизил Ўзбекистон» газ, 1927 йил, 17 май) мақоласи билан ўртага отилиб чиқади. Айн мақола-сидаги айрим ҳақоратомуз таъбирлар янги замон шеъриятининг зўр ихосманди бўлмиш Ойбекнинг қалбини ўртайди. У ўз мақоласида бадиий асарни текшириш усули масаласига тўхталиб, «социолўғический метод»га кўра иш кўриш лозим, шундагина «адабий сирлар»дан воқиф бўлиш мумкин, деган фикрни илгари суради.

Ойбек «адабиёт-синфий» деб ҳисоблайди. Чўлпоннинг пролетариат шоири эмаслигини айтади. Шоирни тушунишни ис-

тайди. Унинг шеърлари севиб ўқилишини хоҳлайди. Руслар Пушкин меросини эъзозлар экан, демак, биз ҳам Чўлпон шеърларидан «қўл торта олмаймиз» деган фикрни ўртага қўяди.

Чўлпондаги мафкуравий жиҳат масаласи Ойбекнинг мақоласи билан якун топмайди, аксинча, Усмонхон исмли мунаққиднинг жазавасига сабаб бўлади. Усмонхон «Мунаққиднинг мунаққиди» («Қизил Ўзбекистон» газ. 1927 йил, 22, 23, 27 июнь) номли каттагина мақоласида Айннинг барча қарашларини ёқлаб чиқади; Ойбекнинг Чўлпон тўғрисидаги чин фикрларининг янглиш эканлигини кўрсатишга бел боғлайди. Ойбекнинг чалкашиб кетганлигини, алалоқибат «Айни танқид қиламан деб келиб-келиб, ўз майлига қарши, яна Айннинг остонасига бош» қўйганлигини таъкидлайди. Мақолада кескинлик, курашчанлик, аёвсизлик кайфияти ҳукмрон. Чўлпонга нисбатан «мафкураси реакцион», «Чўлпонда саботлик дунёқараш йўқ», «Чўлпон ўзининг шоирлик вазифасини тўғри тушунмайди», «Мен шоирми?» шеърини келтириб, «худди эски кўкнорининг саҳар вақтидаги кайфиятига ўхшайди», «ул тараққийпарвар рассом бўлмасдан, таназулпарвар хаёлпарастдир» сингари таъбирларни қўллайди. Хуллас, муаллиф даврнинг сиёсий мафкурасини, мафкуранинг адабий сиёсатини, Айндек адабиётчининг фикрларини қувватлай туриб, Ойбек фикрларини назарга илмайди; Чўлпонни ҳам менсимайди. Албатта, Ойбек бундай муносабатларга нисбатан жимиб тура олмас эди.

«Мунаққиднинг «мунаққиди» мақоласининг эгасига» сарлавҳали мақоласи ўша тинчсизлик орқасидан юзага келди. Ойбек кўпгина масалаларда Усмонхон билан келиша билмайди, тортишади. Аммо ҳақ гап бўлса, иккиланмай тан олади. Мисол: «Ҳар кимнинг янглишиши мумкин. Айниқса, мен каби ёш. «Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадий намуналари ўқулади, воз кечилмайди», дейишим зўр хато. Ҳақиқатан, бадий асарда шакл билан мазмун айри-айри моҳият ташкил қилмасдан, балки бир единство ташкил қилар экан, бу тўғрида Усмонхоннинг «Ўлма, илмий метод!» дейиши жуда тўғри. Шакл ва мазмун устида Усмонхоннинг фикрлари бир ҳақиқатдир».

Тўғриси, синфийлик ва метод масалаларида ёш Ойбек марксист Айн ва Усмонхондан кўп ҳам узоқлашиб кетган эмас. Аммо Ойбек бадиий адабиёт гўзаллигини ҳис этиш ва моҳиятини теран англаш жиҳатида улардан анчагина фарқланади. Ойбекнинг юқоридаги мақолаларида ҳам кейинги фаолиятида ҳам бу фазилат сезилиб туради.

Вақт ўтиши билан янгидан-янги дастёрлик вазифаларини ўз зиммасига олаётган адабий танқид майдонидаги «Чўлпон ва чўлпонизм» баҳслари тўхтамади. Аксинча, баҳс-мунозаралар, ижодкорларнинг фикрини қолиплашга интилиш жараёни авж олди. Бу доирага нафақат Чўлпон, балки Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат каби сиймолар ҳам тортилди. Кетма-кет душман изловчи танқидий руҳдаги мақолалар босилиб чиқаверди. Давр аллақачон ўзгариб бўлган, социализм ҳам узил-кесил ғалабага яқинлашиб қолган эди. Адабиёт майдонида қизил мунаққидлар гегемонликни ўз қўлларига олиб, мутлоқ ҳукмронлик ўрнатиш ҳаракатида давом этар эди. Умуман олганда, марксизм-ленинизм мусиқасидан завқ топа билмаган ижодкорларни бадном этиш кайфияти кучая борди. 30-йиллардаги вақтли матбуот саҳифаларини варақлаган киши бунинг гувоҳи бўлиши мумкин, албатта.

Хулоса қилиб айтганда, юқоридаги далил-мақолалардан кўришиб турибдики, 20-йилларда Чўлпон ижодини текшириш, баҳолаш, талқин ва таҳлил этиш ўзига хос моҳиятга эга бўлган.

Биринчидан, ниҳоятда зиддиятлар кучайган бу даврда нисбатан эркин муҳит юзага келди ва Чўлпон ижодига ҳолис ёндашилди.

Иккинчидан, 20-йиллар охирида Чўлпон ижодига ҳукмрон мафкура мезонлари, талаблари билан ёндашиш ва шoirни бадном этиш жараёнлари бошланди.

Хуллас, бу даврдаги дастлабки адабий талқинлар ана шундай ранг-баранг қирраларни ўзида мужассам этганлиги билан ажралиб туради.

2000 йил

ИККИ МИЛЛАТПАРВАР (Тагор ва Чўлпон)

1913 йилда Рабиндранат Тагор «Гитанжали» (Бахшида кўшиқлар) номли шеърлар тўплами учун Нобель мукофоти олади. Ғарб олами Тагорни ана шу даврдан бошлаб танийди. Чўлпон таъбири билан айтганда: «Ҳолбуки, Тагорнинг шеър майдонида ишлай бошлаганига ўша вақтда 30 йил бўлгон ва у ўз ватанида улуғ шудратга эга эди». Худди ўша 1913 йили Ризоуддин Фахриддин ўзининг машҳур «Шўро» журналида Тагорга доир бир мақола беради. 20-йилларда озарбайжон тилида чиқарадиган «Маориф ва маданият» журнали ҳам бу улуғ сиймога доир айрим маълумотларни ўз саҳифаларида эълон этади.

Шоир Чўлпон ушбу манбалар билан таниш эди, албатта. Аммо у Р.Тагорни рус тилида ўқиди. Улуғ ҳиндийнинг назм ва насрини, ҳатто хотираларини чуқур қониқиб билан мутолаа қилади.

Шу боис Тагор салобати, шеърий салоҳияти қаршисида ўзини титроқ ва ҳаяжон босганлигини яширмади. Зотан, Р.Тагор ўз хотираларидан бирида эслашича, баҳайбат Ҳимолай тоғини кезиб, тоғнинг осмонўпар чўққилари қаршисида лол қолади, тилига бирон калима, қаламига бирон шеърий сўз келмайди.

Ҳар гал Тагорни элаган, қўлига қалам олиб уни элимизга танитмоқчи бўлган Чўлпон ўз вужудини эгаллаган титроқ ва ҳаяжонни айнан улуғ ҳиндийнинг Ҳимолай қаршисидаги ҳолатига менгзийди. Яъни мендаги ҳаяжон, титроқ «...у одамнинг Ҳимолай тоғлари қадар ҳайбатли ва улуғ бўлишидан келган экан», дея эътироф этади. Айни чоғда, бизнинг эътирофимиз шуки, 20-йилларда улуғ ҳинд адиби ва шоирини, «Шарқ ва ғарб ўртасидаги кўприк»ни элимизга танитган сиймо Чўлпондир.

Чўлпон Тагор ҳақида дастлаб «Улуғ ҳиндий» (Маориф ва ўқутғучи 1925 йил, №7-8) деган мақола ёзди. Орадан бир оз

ўтгач, унинг «Тагор ва тагоршунослик» (Маориф ва ўқутғучи 1925 йил, №11-12) номли мвхус мақоласи эълон этилди. Тўғриси, мақолада Р.Тагор шахсияти ва ижодининг гарбдаги тарғиб-ташвиқотидан муаллифнинг қониқмаслик кайфияти аниқ сезилади. Аввало, Чўлпон Тагорнинг мукамал таржимаи ҳолини топа билмай хуноб бўлади. Сўнг баъзи олимлар айни бир мақоланинг ўзини турли номлар остида такрор ва такрор эълон қилишлари ҳам унга маъқул келмайди.

Ҳатто Ганди ва Тагорга ошуфта француз адиби Ромен Роллан ёзганларидан ҳам қониқмайди. Ромен Роллан 1924 йили Тагорнинг «Чатуранга» асарининг французча нашрига сўзбоши ёзган эди. Албатта, бу сўзбоши нисбатан умумий бўлиб, Тагорни тўлиқ таниб олишга имкон бермас эди. Чўлпон таъбирича, «бошдан оёқ мақташ билан тўла». Қолаверса, Р.Ролланнинг бу сўз бошисидан ҳар ким, ҳар ношир ўзича узук-юлуқ, бир чимдиб истифода этади.

Умуман олганда, Чўлпон жиддий изланишлар асосида ёзилган ўша «Тагор ва тагоршунослик» мақоласининг давомида «Тагор кимдир» деган саволни ўртага қўяди ва унга жавоб беради. Рабиндранат Тагорнинг насл-насаби (Дебендранат Тагор — отаси, Дварканат Тагор — бобоси), туғилиб ўсган муҳити, ижодий ва ижтимоий фаолияти, асарларидаги асосий тамойиллар хусусида етарлича маълумот беради. Табиийки, улут ҳинд халқининг оташқалб, эркпарвар, истеъдодли бир сиймосини халқимизга, миллатимизга таништиришда бундай маълумотлар ўз қийматига эга эди.

Чўлпон Тагор ҳақида маълумотлар бериш билангина чекланмади. «Чироқлар», «Ҳой, йўловчи қиз!» номли шеърларини рус тили орқали ўзбекчага ўтириб, ўқувчилар ҳукмига ҳавола этди. Демак, Тагор асарларининг дастлабки таржимонларидан бири ҳам Чўлпон.

Менинг назаримда, Тагор ва Чўлпон мавзусини, бундан ташқари, яна бир жуда муҳим асос бирлаштириб туради. Бу икки шахснинг руҳий яқинлиги. Улар шеърларидаги табиатга ошиқлик, заминга, гулларга, тоғларга мурожаат оҳанглари муштарак эканлиги бунинг далилидир.

Ҳар икки шоир ҳам ижтимоий дардини ўта шахсийлаш-

тиради, уни ўқувчига вужудининг чинни косасига солиб беради. Гарчи бир оз ибтидоий бўлса-да, минг истиҳола билан баъзи қиёсларга қараймиз. Тагор ёзади:

*Мен васваса девонасиман,
Адашган юриб сўқмоқдан
Туман ичра, туман ичра.
Тикканни гул деб узганман,
Тилиб кетган ўша юрагим.
Термуламан энди аламда
Мен севгим деб ардоқлаганим-
Ёлғон экан-ҳаммаси ёлғон!*

Чўлпон ёзади:

*Аҳли ғамлар, мен каби
Мажнунсифат галдир бўлар...*

* * *

*Оҳ, энди билдимки, барчаси хаёл,
Барчаси бир тотли роҳат туш экан.
Кет, йўқол кўзимдан, ҳақиқат, йўқол,
Бағримга ботмоқда оғулик тикан...
Севгимнинг яшаши бир йилми эди?
«Ғув» этиб ўтгувчи бир елми эди?*

Уларнинг шеърларида санъаткорлик жиҳатидан ҳам уйғунлик кўзга ташланади. Шунингдек, энг муҳими, мустамлакачилар зулмидан эзилган халқни кўрган бу икки улуғ сиймонинг қалб кечинмалари, юрак уришлари бир-бирига ҳамоҳанг. Уларнинг ўз миллати, халқини маърифатли қилиш йўлида матбуот соҳасидаги фаолиятида ҳам шундай уйғунлик сезиш мумкин.

Тагор учун ҳинд халқининг инглиз қўли остидан қутилиши нақадар муҳим бўлса, Чўлпон учун ҳам ўз миллатининг озод-эркин кўриш шу даражада ҳаёт-мамот масаласи эди. Тагор ҳинд халқининг мустақиллиги йўлида тинимсиз

курашади. Таассуфки, Ҳиндистон мустақил бўлган пайтда Тагор оламдан кўз юмган (1947 йил 15 август) эди. Чўлпон ўзбек миллатининг озодлигини кўрмади. Афсуски, Ўзбекистон мустақиллигини эълон этган пайтда Чўлпон ҳам аллақачон бу ёруғ оламни тарк этган эди.

Аммо уларнинг ижоди ўлмас, уларнинг ҳаёт йўли хотирлашга арзигуликдир.

2001 йил

РОМАН «ҲОШИЯ»СИДАГИ ИЗОҲЛАР

«Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»дек чўнг санъат намуналарини синчиклаб ўқиган киши уларни абадиёт кошо-насиға олиб кирган жиҳатларга қайта-қайта дуч келаверади. Ҳайратланади. Роман матнида кўнгилни ўзига ипсиз боғлайдиган ажойиб жозиба, дилларга завқ берадиган лирик оҳанг бор. Албатта, ушбу насрий назм табиатига хос фазилатларни англаш учун оддий товушлар уйғунлигидан тортиб, муайян сўз, сўз бирикмаси, гап ва жумлалар, бадиий тил — умуман матн поэтикасига дахлдор унсурлар бирма-бир кузатилиши керак. Бу изланишлар қайсидир тарзда бажарилган ҳам. Аммо адиб эстетик дунёсининг, романлар бадиий қуввати, умрбоқийлиги ва назокатининг сир-асрори бошқа омилларга ҳам боғлиқдир.

Агар муаллиф воқеаликни санъат тилида холисона тасвирласа, бундай асар аср ошади, умри узаяди; кўркамлиги ҳар кимни мафтун этади. Бу хусусият Қодирий романларига бегона эмас, албатта. Шу билан бирга кўпгина ўзбек романларида учрамайдиган, роман матнидан ташқарида келадиган қодириёна айрим изоҳ ва шарҳлар борки, уларни бир сидра назардан ўтказиш фойдадан холи бўлмайди.

Роман матни ташқарисидаги бу манбалар Абдулла Қодирий дунёқарашини, тарихий воқеликка эстетик муносабатини кўрсатади. Умумматндан ташқарида романнавис баъзан маълум бир сўз ёки сўз бирикмасига, тарихий шахслар

ёки жой номларига изоҳ берса, баъзан муайян эпизодик воқеа учун қўшимча маълумотлар ёзишни лозим кўради.

Ёзувчининг бадий воқеликни холисона тасвишлаш та- мойиллари тарихий шахсларни таништириш ёки маълум бир ижтимоий-маъиший масалани баён қилиш жараёнида яққол- роқ кўзга ташланади. «Ўткан кунлар»да Мусулмонқул бад- жаҳл, вахший табиатли киши сифатида тасвирланган. Бу ҳолатни «Фариб бир бечора»нинг чақимчилик-туҳматона руҳда ёзган мактубини ўқиётиб, «киприксиз қисик кўзларида ўт» чақнаган, ниҳоятда туюқиб «Чилим?» деб бақираётган Му- сулмонқул ҳолати ёки Отабек ўлимга ҳукм қилинаётган дав- рага, ханжари қонсираган жаллодлар ҳузурига Ҳасаналининг нажот хатини олиб келган, хат ўқиб бўлингач, Мусулмон- қулнинг Отабекка қараб «уятсиз равишда илжайиши», Ху- доёрхоннинг ҳам «йиртқич қайнотасининг чангалидан қутул- гонини табрик қилгондек Отабекка кулиб» боқиши тасвири берилган нуқталардаги сифатлашлар Мусулмонқулнинг на- қадар «йиртқич»лигини аниқ намоён қилади. Бироқ Абдулла Қодирий Мусулмонқулнинг Отабек табиатидаги мардлик- ка, жасоратга қойил қолиб: «Дав юрагинг бор экан, йингит... ҳайфки, гуноҳинг бўйнингда», деган гапидан кейин матн- дан ташқарида қуйидаги бир изоҳни ёзади. «Мусулмонқул- нинг ўзи ҳам фавқуллодда юраклик эди. 1853 м. тарихида Му- сулмонқул қўқонлиларга асир тушиб, уни тўпдан отиб ўлди- риш учун дордек бир нарсанинг устига ўтқузалар. Иккинчи томондан тўпка ўт беришни кутадилар. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайдирлар: «Энди қалайсан, чўлоқ?» Му- сулмонқул кулибкина жавоб берадир: «Алҳамдулиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўлтурибман!» (Муал.). Роман ичкарисидаги мансабда ўтирган Мусулмонқул билан «ҳо- шия»да қисқача таърифи берилган тутқун, аммо мард Му- сулмонқул орасидаги фарқни сезиш, бу образни айна изоҳ асосида янада теранроқ тасаввур этиш қийин эмас. Ёзувчи Мусулмонқулни дунёси алғов-далғов бўлиб турадиган, баъ- зан кибрга кетиб, баъзан ўзига келадиган бир инсон сифа- тида беради. Бундай холис таъриф-тавсиф матндан ташқар- рида Ўтаббой образи учун ёзилган изоҳда ҳам кузатилади.

«Ўтаббой қушбеги қипчоқ бекларининг тузукларидандир. Бу киши Марғилонда 1263-67 ҳижрий йиллар орасида бек бўлиб турди. Мусулмонқулнинг азлидан сўнг унинг ўрнига мингбоши (ҳарбия ва бош вазир) бўлиб белгуланди. Марғилонда Ўтаббойдан қолгон осор ҳам бор». Романнинг бошқа бир сарҳифасида Нормухаммад қушбегини адиб отаси: «Юртни тинч тутти, кўб яхши одам эди, худо раҳмати», деб хотирлаганлигини «қошия»да ёзади. Бундай ўринлардаги ёзувчининг муносабатини англаш, роман ичкарасидаги умумпафосдан бир оз ўзгача моҳиятини илғаб олиш мушкул эмас. Ҳолбуки, давр танқидчилари юқори табақа вакилларининг ҳар доим оғзи қон, инсонлик қиёфасини йўқотган, қиличи қонсираган жаллодлар сифатида тасвирланишини талаб этар эди. Абдулла Қодирий ўша тарихий шахслар ҳаётининг муайян даврини — эҳтимол «қир ва қора» даврини — тасвирлар экан, улар табиатига хос инсоний сифатларга, эл-юртнинг уларга берган баҳоларига бефарқ қарамади.

Кўпчилик адабиётшунослар томонидан салбий тип сифатида талқин қилинган Худоёрхон образининг бадий талқини нисбатан ўзгача экани маълум. Айнан ана шу хусусиятни эътиборда тутган ёзувчи «Меҳробдан чаён» романида ўз қаҳрамони тилидан айтилаётган фикр билан баҳсга киришиб изоҳ ёзади. «Оғача ойим» бўлимида Гулшанга хоннинг хотини: «Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз...», дейди. Адиб ўзи сўзлатаётган бу қаҳрамон нутқидаги шу гапни изоҳ талаб ҳисоблайди; «Шариъатда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладиган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам унда қўшиб ҳисоблайдир». Шу билан бирга ёзувчи Розия ойим айтганларига асосланиб хоннинг ўттиздан ортиқ хотинлари ҳақида умумматндан ташқарида салкам икки бетлик маълумот беради. Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» учун манбалар тўплаб юрган пайтида Кўқонга бориб, ёши тўқсонларга бориб қолган бир замонлар «хоннинг суюкли хотини» бўлган ўша Розия ойим билан учрашади. Худоёрхоннинг ҳарами,

хоннинг айрим ёш қуллардан бир нечасини ўқитгани, баъзиларини мансабларга ҳам кўтаргани тўғрисидаги кўпгина маълумотларни шу кампирдан олади. Хон хотинлари хизматида юрадиган «ёш югурдак қулча»лар ўн икки ёшга етгач, ҳарамдан чиқарилиб бошқа ишга ўтказилган. Эрлиги олинган (бичилган) иккита қул — Эшмат саркор билан Тошмат саркор ҳам ҳарамга «хондан ташқари» кирган эмас. «Розия ойимнинг айтишга қараганда, шу икки қулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмагон экан. Бундан онглашиладирким, Худоёр ҳарамни тўғрисида ёзғувчи ўрусларнинг қул (евнух)ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда кўрсатишлари муболағадир». Мабодо, адибнинг нияти тарихни фақат кирли, қора рангда кўрсатиш бўлса, Худоёрхон ва бошқа тарихий шахслар «ҳимоя»си учун, уларнинг маърифати, адолати, мардлиги хусусида махсус изоҳларни ёзиб ўтирмас эди. Шунингдек, бошқа шаръий масалаларда ҳам баъзан мантдан ташқарида «Чўри хотинларда кишидан қочиш расми йўқ эди» (Тўйбека тўғрисида), «Хотинлар орасида қулдан қочиш йўқ эди» (Ҳасанали билан боғлиқ бир масалада) каби жумлаларни ёзиб ўтадики, ушбу изоҳлар ҳам адиб маънавий-маърифий, аниқроғи, «хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шаръиатча» бўлган замонлар манзарасини теран тасаввур этганини кўрсатади.

Тарихий романларда воқеалар кечадиган макон аниқлигининг аҳамияти муҳим. Қодирий ўз романларида тилга олинган айрим жой номлари китобхон учун изоҳталаб эканини яхши англаган. «Ўткан кунлар» аввалида айтилганидек, Отабек савдогарлик қилиб Шамайга борган. Бироқ «Шамай» изоҳталаб жой номи. Бу шаҳарни муаллиф: «Семипалат шаҳри, хон замонларида Туркистон савдогарларининг ўрис билан олиш, бериш — савдо шаҳарлари бўлғондир», деган тарзда китобхонга таништиради. Шунингдек, «Кировчи», «Оқ тепа», «Минг ўрик» каби жойлар ҳақидаги маълумотлар ҳам роман «қошия»сидан ўрин олган.

Абдулла Қодирий ўз асарлари билан ўзбек адабий тилининг бойитди; шевага оид сўзлардан унумли фойдаланди.

Адиб халқ тилида қўлланадиган «чип» сўзи учун «гов, баррикада маъносида», «қирчиллаш» сўзига «Одатда қорга айтилади. Масалан, қаттиғ совуқда ёқган қор қирчиллайди. Шундан олиб, айна етилган йигитларни қирчиллама йигит, дейдилар» тарзида матндан ташқарида изоҳлар ёзди. Бошқа бир саҳифадаги диологда келган «эшик» сўзини «Фарғонада ҳовлини эшик дейдилар» ёки яна бир диологдаги «Ўғулми, ҳолва?» саволининг иккинчи қисми жавобини: «Тошкандда «Қиз туғди» ўрнига «Ҳолва туғди» дейдилар», деб изоҳлайди. «Меҳробдан чаён»да Худоёрхон: «Эналаринг арапқа текканма?» дейди мирзоларни койиб. Абдулла Қодирий шу «эналаринг» сўзининг охириги «нг» товуши устида тилшунос сифатида фикр юритади. «нг» ва «нғ» товушларининг махражлари — артикуляция ўрни хусусида сўзлайди. 20-йилларнинг ислоҳ қилинган алифбосида юмшоқ «нг» билан қалин «нғ» товушларини фарқлайдиган махсус шакл йўқлигидан куюнади. Таркибида «нғ» товуши бўлган сўзлардан бир неча мисол келтиради ва ийманибгина: «Бу йўғон «нғ» ҳам «ғ» ҳарфининг устига нуқта қўюлиб ёзилсамикин...», деган таклифни беради. Адиб ўзбек тилининг табиий хусусиятларини, жамки фазилатларини қадрлаш устида бош қотирган; шунинг учун ҳам тилдаги бундай муаммоли фонетик ҳодисага махсус тўхталади.

Шуни ҳам айтиш жоизки, араб ва форс тилларидан сабоқ олиш қодирийлар замонаси кишиларига оддий анъана бўлгани учун романлар матнида учрайдиган шу тилларга оид кўпгина сўзларни махсус изоҳлашга, таржима этишга эҳтиёж бўлмаган. 1992 ва 1994 йиларда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бир муқова ичида қайта нашр этилган «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари тилида учрайдиган, бутунги китобхон тушуниши нисбатан қийин бўлган «ашроф» (эътиборли кишилар, улуғлар), «мусоҳиб» (суҳбатдош), «бесар» (боши айланган, ақлсиз), «масбур» (сабр қилувчи), «суи зан» (гумон, тахмин, шубҳа) каби ўнлаб сўзларга ношир томонидан изоҳ берилган. Абдулла Қодирий ёзган махсус изоҳ ва шарҳлар ёнига «муал.» тарзидаги белги қўйилган.

Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи учун ўзи ёзган изоҳ ва шарҳлари кўп. Булар қаторига «Ўткан кунлар» романи аввали ва охиридаги иккита «Ёзғувчидан» деб ёзилган изоҳларни, «Меҳробдан чаён» аввали ва охиридаги «Рўманинг мавзуъи тўғрисида» ҳамда «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» ёзилган изоҳларни, шунингдек, Сотти Хусайнга жавобан «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»ини ҳам киритиш мумкин.

Умуман олганда, Абдулла Қодирий томонидан ёзилган бундай изоҳлар роман қадр-қийматини оширади, қамровини кенгайтиради; шунингдек, адибнинг ижод дунёсини тегранроқ очиб беришга, руҳий кайфиятини ҳис этишга ёрдам беради.

2004 йил

МУАЛЛИМ ШАКУРИЙНИНГ «АЙБИ» НИМА?

Асримиз бошидаги Самарқанд муҳитининг тарихи қизиқарли, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий иқлими ғоятда файзлидир. Зотан, «Туркистон маърифатчиларининг отаси» номини олмиш Маҳмудхўжа Бехбудий ҳазратлари айни давр ва айни замин фарзанди эди. Унинг теграсида йиғилган зиёлилар эса Туркистон ўлкасида қудратли маърифий ҳаракатларни бошаб берган атоқли шахслар эдилар.

Шулардан бири Маҳмудхўжа Бехбудийга елкадошу маслакдош бўлган машҳур маърифатчи Абдуқодир Шакурийдир.

Абдуқодир Шакурий (1875-1943) Самарқанднинг Ражабамин қишлоғида 1901 йили биринчи янги усулдаги мактаб очган шахсдир. Бу янгилик жуда кўп қаршиликларга учраган, ҳам ерли мулла-домлалар, ҳам чор маъмурлари томонидан. Шу сабабли мактабдор ўз мактаби манзилгоҳини тез-тез ўзгартириб, кўчиб юришга мажбур бўлган. Бироқ мактаб айнан болаларни тезда саводхон қилиш жиҳатидан, диний ва дунёвий билим беришдаги савиясининг юксакли-

ги жиҳатидан наинки Самарқанд атрофида, балки бутун Туркистонда маълуму машҳур эди.

М.Фаттоевнинг «Атоқли педагогларимиз» («Ўқитувчи», 1988) китобида ёзилишича, 1923 йил Абдуқодир Шакурий номи 20 йиллик педагогик фаолиятининг эъзози сифатида «Правда» газетасида собиқ иттифоқдаги 27 энг илғор педагог қаторида санаб ўтилган. Уларнинг 15 тасига турли мукофотлар берилган, жумладан, А.Шакурийга ҳам.

Бу эътироф муаллимнинг обрў-эътиборига муносиб эди, албатта. Аммо биздаги тасаввур мусатабид тузум Шакурийни ардоқлаган, мукофотлаган, ҳурмат-иззатини жойига қўйган тарзида қотиб қолиши асло мумкин эмас. Мукофотлаган ҳам, бир кун келиб қон қақшатган ҳам.

Фактлар ўжардир. Ҳақиқий мудҳиш манзараларни намоён қиладиган далиллар сунъий шоҳона либосларни хуш кўрмайди.

Собиқ ГПУ ҳужжатгоҳида П-13856 рақамли «Абдусаидов Қ.Ҳ. ва бошқалар» деган икки жилддан иборат ҳужжатлар тахлами сақланади.

Ундан терговга тортилган Абдусаидов Қози Ҳайдарбек, Раҳмонбердиев Топпелди, Абдулхайров Абубакир, Абдуғафоров Абдуазиз, Хусанов Камолиддин, Ўринхўжаев Мирзахўжа, Назретдинов Рожий, Жўрабоев Тўлабой, Ҳақбердиев Султон, Назретдинов Зайниддин каби шахслар қаторида ўн биринчи бўлиб Абдуқодир Шакурийга доир ҳужжатлар ҳам ўрин олган.

1937 йилнинг 5 август куни кичик лейтенантлар — Хотяков, Афанасев имзолари билан Абдуқодир Шакурий домла Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг 66-банди 1-пункти бўйича айбланиб, ҳибсга олиш тўғрисида қарор чиқарилади.

Мудҳиш «учлик»нинг тартибига биноан 1937 йил 7 август куни бўлган терговда Шакурий ўз таниш-билишларидан 3-4 кишини номини санаб беради.

Дарвоқе, расмий тергов баённомасида муаллимнинг 1875 йили Ражабамин қишлоғида таваллуд топганлиги, ҳозир ҳам ўша жойда яшаётганлиги қайд этилган. Оилавий шароитига

доир маълумотлардан эса қуйидагиларни ўқиймиз: хотини Муяссара — 38 ёш, қизи Муаттара — 18 ёш, ўғиллари: Таль-ат — 16 ёш, Мидҳат — 13 ёш, Рифъат — 6 ёш, Нузҳат — 1 ёш. (Абдуқодир домланинг авлодлари ҳозирда Самарқандда истиқомат қилишларидан хабаримиз бор. Мазкур рўйхатдаги исмларда имло хатолар бўлса, узр сўраймиз, исмлар ҳужжатдан ўз ҳолича олинди).

Муаллим иккинчи марта 1937 йил 29 август кунини тергов қилинади. Тўғриси, ҳужжатларга қараб бу махфий жараённинг икир-чикирларини тўла-тўхис тасаввур этиш қийин, аммо нималарнидир сезиш мумкин. Ҳар ҳолда ҳақиқат учкунларини, айрим манба-далиллар аҳамиятини назарда тутган ҳолда ўша кунги нисбатан батафсил ёзилган савол-жавоб жараёнини азиз ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилишни лозим топдик:

«Савол: — Сизнинг отангиз ким? Унинг томорқаси қанча эди ва унда ким ишлаган? Отангиз қачон вафот этган?

Жавоб: — Менинг отам мулла-имом эдилар, 20 танобча ери, сигири, отлари бор эди, аммо уларнинг сонини ҳозир эслай олмайман. Унинг ерига кимлар ишлов бергани ҳам эсимда йўқ.

Отам 1884 йили, яъни мен 9 ёшимдалик пайтимда вафот этган.

Онам бибиҳалфа — мусулмон мактабида муаллима эди. Мактабни ўз уйимизда очган. Унда ёз ойлари 70та, қишда 30та бола таҳсил оларди. Онам 1914-1915 йиллари (ҳужжатда негадир шу тарзда ноаниқ ёзилган — Б.К.) вафот этди.

Савол: — Сиз инқилобдан олдин ва ундан кейин нима билан машғул бўлгансиз? Сизнинг томорқангиз-хўжалигингиз қандай эди?

Жавоб: — Мен аввал онамдан таҳсил олдим. Сўнгра Тиллақори ҳамда Орифэшонбой мадрасаларида ўқидим. Мусулмонча ўрта маълумот олгач, Самарқандда маърифатчи мактаби очишга қарор бердим ва шу мақсадда Қўқонга бордим. У ерда Ўрта Осиёдаги ягона — биринчи жадид мактаби бор эди. (Бу мактаб 1898 йили татар зиёлиси Салоҳиддин Мажидий томонидан очилган. Шакурий шу мактабни бориб кўрган —

Б.К.). Ўн кун давомида мактаб билан танишдим. Самарқандга келиб Ражабамин маҳалласида мактаб очдим. Бу Самарқанд бўйича биринчи, Ўрта Осиё бўйича иккинчи жаҳид мактаби эди. Хуллас, мен Самарқанддаги биринчи жаҳид мактабининг ташкилотчиси эдим. Мактабда 150 тача бола таҳсил оларди. Томорқам йўқ эди.

Инқилобдан сўнг уч таноб боғим, 1 сигир бузоқ ва битта эшагим бор эди.

Савол: — Мактаб очгандан сўнг сиз яна қаерларга бордингиз?

Жавоб: — Мен мактабни очганимдан сўнг 1903 йили Оренбург, Қозон шаҳарларига, 1911 йили Туркиянинг Истанбул шаҳрига бордим. Истанбулда икки ярим ойча туриб жаҳид мактабларидаги ўқитиш тартиботи билан танишдим».

Шу ўринда Абдуқодир Шакурийнинг шогирдларидан Вадуд Маҳмуднинг муаллимнинг Истанбулга сафари билан боғлиқ хотирасини яна бир эслаб ўтиш жоиз кўринади. Муаллим Истанбулда туркистонлик талабалар билан, жумладан, аллақачон машҳур бўлиб улгурган Абдурауф Фитарт билан танишади. Юртига қайтишда унинг «Сайҳа» шеърлар мажмуасидан бир неча ўн донасини чопонининг астари орасига жойлаб, чор маъмурларига сездирмасдан чегарадан олиб ўтади. Муаллимнинг шу саъй-ҳаракати туфайли «Сайҳа» — Фитратнинг наъраси Бухоро ва Самарқанд талабалари ҳамда зиёлилари орасида кенг тарқалади. Муаллимнинг маърифатпарварлик жасоратига таҳсин айтамыз ва бир оз тин олиб, яна тергов ҳужжатларига қайтамыз.

«Савол: — Сиз кейинги пайтларда нималар билан шуғулланмоқдасиз ва мактабдаги фаолиятингиз қанча давом этди?

Жавоб: — Менинг маърифатчи мактабим 1925 йигача фаолият кўрсатди, сўнг ёпилди. Шаҳар маориф бўлими уч йиллик мактаблар очди. Кейинчалик мен боғбончилик билан шуғулландим. Уч таноб боғим бор. Боғда ўзим ишлайман. Ҳар йилги мавсумда ёрдамчи ҳам ёллайман. 1937 йили менинг боғимда Мавлонбердиев Аллаберди ишлади. Меваларни бозорда ўзим сотаман» (иш П-13856, 153-бет).

Муаллимнинг эътирофидан аниқ бўлмоқдаки, Шаку-

рий домла умрининг ўша машъум онларига қадар узлуксиз муаллимлик қилган эмас. Балки жисмоний меҳнат билан машғул бўлган. Эл-юрт бошига, зиёлилар фаолияти устига бало-қазодек ёпирилиб келган ва зулм-зўравонлик асосида ўзини мустақалаётган шўролар ҳукумати — сталинизм сиёсати шакурийларнинг маърифатпарварона фаолияти ва умуман эркин нафас олиши учун имкон бермади. Бу ҳақиқатдир. Зотан, Шакурий муаллимнинг «аксилянқилобий ҳараклари» 1937 йилнинг ўзига келиб пайдо бўлиб қолмади. Хужжатларнинг гувоҳлик беришича, махсус тайинланган «кўз-қулоқ»лар 1923-1924 йиллардан бошлабоқ муаллимнинг ҳар бир босган қадами юзасидан керакли ташкилотларга маълумотлар етказиб турган. Маълумотлар Шакурий домлага доир тахламлардан ўрин олаверган ва ҳатто собиқ ўқувчилари билан бўлган муносабатлар гап-гаштак меҳмондорчилик ёхуд зиёфатлар ҳам «кўз-қулоқ»лар назаридан четда қолмаган.

«Савол: — Сиз собиқ ўқувчиларингиздан кимлар билан қандай алоқада бўлгансиз?»

Жавоб: — Собиқ талабаларимнинг ҳеч бири билан ҳеч қандай алоқам йўқ. Ким билан учрашсам, саломлашаман, холос.

Савол: — Сиз Ҳамроқулбек Ражабов ва унинг оиласи билан боғлиқ муносабатларингиз тўғрисида сўзланг.

Жавоб: — Ҳамроқулбек Ражабов ражабаминлик, менинг мактабимда ўқиган, менинг табияланувчим. Бироқ ҳозирги кунда у билан ҳам ҳеч қандай алоқам йўқ. Менинг билишимча, Ҳамроқулбек босмачиларга бошчилик қилган, бу ҳаракатта барҳам берилгач, Афғонистонга қочиб ўтган. Бундан бошқа нарсани билмайман.

Савол: — Сиз аксилянқилобий, миллатчилик ташкилоти «Миллий Иттиҳод»га қачон киргансиз ва сизни бу ташкилотга ким жалб қилган эди?»

Жавоб: — Мен «Миллий Иттиҳод» аъзоси бўлган эмасман, мени бу ташкилотга ҳеч ким жалб қилмаган ва ҳатто мен бу ҳақда эшитмаганман.

Савол: — Сиз 7.08.37 кун қарори бўйича сизга қўйилган айбда ўзингизни айбдор ҳисоблайсизми? (Бу қарорда Шакурий

аксилінқилобий миллатчилик ташкилоти «Миллий Иттиҳод» аъзоси, антисовет тарғиботчи сифатида ЎзССР Жиноят Кодексининг 66-банди, 1-пункти бўйича айбланади — Б.К.).

Жавоб: — Менга қўйиладиган айбларни мутлоқо тан олмайман...».

Савол-жавоблар охирида мазкур терговнома «айбдор» сўзларидан тўғри ёзилгани ва ўрисчага тўғри таржима этилгани хусусида Абдуқодир Шакурийнинг арабий имлодаги имзоси бор. Сўнгра кичик лейтенант, терговчи Хотяков имзоси қўйилган.

Мазкур савол-жавоблардан тергов жараёнидаги атмосферани тасаввур этиш унча қийин эмас. Бироқ оқ қоғозга силлиқ ёзилган, ҳақиқатни паст-баланд — турли даражада ифода этган бу ҳужжатларда бир жиҳат бор — МУАЛЛИМ ЎЗИГА ҚЎЙИЛГАН АЙБНИ ТАН ОЛГАН ЭМАС.

Тергов жараёнида муаллим ҳеч ким билан юзлаштирилмайди. Айбдорнинг гуноҳини тасдиқловчи гувоҳлар чақирилмайди. Ҳужжатлар тахламида бунга доир манбалар йўқ. Айни чоғда 29 августдаги савол-жавоб билан тергов яқун топмайди.

1937 йили 2 октябрь куни муаллим бор-йўғи учта савол асосида қисқа тергов қилинади. Нималарнидир, кимларнидир, қандайдир сирларини яширгани ва «Миллий Иттиҳод»га аъзолигини бўйнига қўймоқчи бўладилар. Муаллим барчасини қатъий туриб рад этади. Терговчи «Миллий Иттиҳод»чилар билан расмга тушганини рўкач қилади. Муаллим ўринли, ишорали, мантиқли жавоб беради. Ҳақиқатан ҳам ким билиб ўтирибди расмга тушаётган бир гуруҳ кишилар орасидан қайси бири «Миллий Иттиҳод»чи эканлигини?!

Кейинги тергов 1937 йил 29 октябрь куни бўлиб ўтади. Терговчи энди Абдуқодир Шакурийга: 1935 йили сизнинг уйингизда аксилінқилобчи Абдусайдов Қози Ҳайдарбек иштирокида аксилінқилобий махсус мажлис бўлиб ўтган, дейди. Муаллим бу даъвони тан олмайди. Исми тилга олинган шахс билан кейинги йиллари боғдорчилик масалалари юзасидангина суҳбалашганини айтади. Советларга қарши бўлгансиз, турли тарғибот-ташвиқот ишлари олиб боргансиз мазмунидаги айбларни ҳам бўйнига олмайди.

Бироқ, бу инкорлар бефойда эди, чамаси. Чунки «учлик» ишни аллақачон пишитиб қўйган: муаллим барибир «айбдор» эди.

Хуллас, ҳужжатлардаги ҳақиқат шуки, ўз эл-юртининг фарзандлари келажаги учун жон чеккан муаллим Абдуқодир Шакурӣ охир-оқибат НКВД «учлик» комиссиясининг 1937 йили 21 ноябрдаги мажлиси қарорига биноан аксилинқилобий фаолияти учун ўн йил озодликдан маҳрум этилади.

Муаллим Шакурӣ вафотадан кейин — 1956 йил 27 августда мутлоқо айбсизлиги учун Ўзбекистон Олий Судининг қарорига кўра оқланади.

2001 йил

МУНАВВАРҚОРИНИ ЭСЛАГАНДА

Адабиёт ва санъат аҳлини тухмату бўҳтонлар ила қатогон этган 30-йиллар муҳити яқин кечмишимизнинг, умуман, маданиятимиз тарихининг энг қора кунларидир. Табиийки, бундай шароитда эркинлик, сўз эркинлиги хусусида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Газета ва журналлардаги мақолалардан даврнинг ҳақиқий ҳолатини уқиб олиш мушкул ва имконсиздир.

Ўта эркисиз, ўта сиёсатлашган матбуотдан фарқли ўлароқ мамлакатдаги асл ҳолатдан халқни воқиф қилгувчи бирорта газета ёки журнал бўлганми? Саволга тасдиқ жавобини берамиз. Муҳожир туркистонликлар томонидан Парижда ўн йил давомида (1929-1939) Мустафо Чўқай муҳаррирлигида нашр этилиб турган “Ёш Туркистон” мажмуаси ана шундай ҳақгўй, ўз миллий позицияси ва ўзининг аниқ сиёсий йўлига эга бўлган нисбатан эркин матбуот эди.

Бу журналнинг мазмун-моҳияти 30-йиллардаги ўзбек шўро матбуотидан тубдан фарқланар, собиқ иттифоқ таркибига кирган туркий республикалардаги воқеа-ҳодисаларга ўз имкони доирасида муносабат билдирар эди. Журнал мундарижаси ранг-баранг; чоризм зулмидан қутилиб қизил болше-

войлар тузоғига тутилган Туркистон ўлкасининг аянчли ижтимоий-сиёсий аҳволдан ва, айниқса, 30-йиллар бошларидаёқ маҳв этила бошлаган таниқли зиёли шахслар ҳаёти, ҳибсага олинishi, суддаги терговлари ёки ўлимидан баҳс этар эди. Шўро матбуоти саҳифаларида бир тоифа қизил мухбирлар «миллатчи»ларни, «ватанпараст»лар ва «жадид»ларни аёвсиз фош этиб, қарсақ чалиб қувонгани ҳолда «Ёш Туркистон» ўша инсонлар тақдири ҳақида қайғурар, уларнинг фикрларини, хизматини эъозлар ва баъзан ўзининг ўнлаб саҳифаларини уларга бағишлар эди.

Мажмуанинг 1934 йилги январь сони ана шундай бағишловлардан биридир. Машҳур ўзбек жадид зиёлиси Мунавварқорининг маҳв этилиши муносабати билан журналда таҳририятнинг «Мунавварқори» (расми билан), Афандизоданинг «Янги қурбонларимиз ва Мунаввар-қори», Ёқуб исмли кишининг «Илк устозим», Собир деган муаллифнинг «Буюк шаҳидларимиз», Тоҳир Чигатойнинг «Йўлбошчимиз Мунавварқори», Абдулваҳоб Ўқтойнинг «Устозимиз Мунавварқори» каби хотиралари, шунингдек, журналнинг 55-сонида Абунаср Нажийнинг «Ҳабибим Мунавварқори» номли мақоласи ҳамда «Олмос Йилдирим. Маҳшад. Нисон 1934» имзоси билан «Буюк шаҳидимиз...» (Мунавварқори учун) номли шеъри берилган.

Унда айбсиз Мунавварқори «қизил жаллодлар» томонидан қатл этилгани очиқ ёзилди. Муаллифлар ўзларининг маслакдоши, йўлбошчиси, устози Мунавварқори нақадар миллатсевар ва ватанпарвар инсон бўлганлигини, аynи шу жиҳати билан большевикларга маъқул келмаганлигини қайта-қайта таъкидладилар. Янгича усулдаги жадид мактаблари очишдаги, замонавий китобларни ўқитиш ва ўзи ҳам дарсликлар ёзишдаги, газетачилик ва хайрия жамиятлари тузишдаги хизматларини фахр билан тилга олдилар. Ва унинг тақдирига «Ёш Туркистон»чилар: «Мунавварнинг большевиклар томонидан ўлдирилишини биз Москов ҳокимларининг бизнинг илмий руҳимизни ўлдирмак қасдини тамсил этатургон бир ҳаракат деб қабул этамиз», тарзида баҳо бердилар. Тоҳир Чигатой ўзининг хотира-мақоласида шундай ёзади:

«Туркистон халқининг сўнги 30-35 йиллик тарихини объектив бир кўриш ила текширувчи кишиларнинг унинг ҳар саҳифасинда йўлиқмасдан ўта олмадиқлари бир шахсият бордир. Ўзига одатан бу даврнинг жонли ҳайкали, жонли тарихи демак мумкин бўлгон бу киши Мунавварқоридир.

Туркистон халқи ичидаги янги уйғониш ҳаракатининг ҳар тармоғини текшира бошласангиз унга Мунавварқори исми-сиз кириб бўлмайди.

Халқимизнинг кириб қолдиғи фалокатини, бу фалокат йўлининг мазлум ҳадафини тўғри кўриб, унга кўра чоралар қидира бошлагон киши Мунавварқори эди. Ичинда бўлдиғимиз асрнинг бошларинда юртимизга кира бошлагон «усули жаид» мактабларининг ҳақиқий шаклини Мунавварқори майдонга қўйди» («Йўлбошчимиз Мунавварқори» мақоласи, ўша журнал, 17-18-бетлар).

Табийки, бунда баҳо ва нурли хотираларни фақат хорижда турибгина ёзиш мумкин эди, чунки «ташқари» бемалол, «ичқари»да ўзга ҳол эди. Дарвоқе, ўша пайтда Мунавварқори билан баравар Салим Тиллахон ва Тўлаган Охунд домла ҳам йўқ қилинади. Расмий ҳукумат оғизда қанчалар одил, ҳақиқатпарвар бўлмасин, бу жаллодларнинг амалдаги қилмишлари кўпчиликка маълум эди. «Ёш Туркистон»чилар «Мунаввар, Салимхон, Тўлаган домла — Туркистондаги рус пролетарёти диктатурасининг сўнгинчи қурбонлари эмасдир. Йиллардан бери совет турмаларида, сургунларда азоб чекаётган кўб-кўб маъруф одамларимиз ҳақинда ҳеч бир маълумотимиз йўқдир. Улардан қанчаси йўқолди? Тирик қолгонлари борми, йўқми? Бу тўғрида ҳеч бир нарса билмаймиз... Балки, қадар (тақдир) бизга янги қайғули хабарлар ҳозирламоқдадир...», («Янги қурбонларимиз ва Мунавварқори» мақоласидан, ўша журнал), деган ўринли тахминларга берилдилар ва оқибат ҳақ бўлиб чиқдилар.

Мунавварқорининг «Намуна» мактабида олти йил таҳсил олган Абдулваҳобнинг «Устозимиз Мунавварқори» мақоласида шаҳиднинг хизматлари турк, озарбайжон ва қрим жадидлари фаолиятига таққосланади; ўзига хос жиҳатига урғу берилади, анча-мунча ўринли ва айрим тўлдирилиши лозим

бўлган жиддий фикрлар билдирилади. Хотиранинг ўзигина машҳур бир тарихий шахснинг хизматларини тўла ёрита олмаслиги ҳам аниқ. Зотан, «Мунавварқорининг ватанимиз Туркистона этган миллий хизматларини тўлиқ ёзмоқ учун бутун бир тарих китоби ёзиш керак бўлади» («Ҳабибим Мунавварқори» мақоласи, «Ёш Туркистон»нинг 55-сони). Мунавварқорини эста олганлар учун хизматларини бир-икки мақола билан тавсифлаб бериш имконсизлигини яхши билганлар. Абдулваҳоб ҳам мақоласининг бир жойида: «Бу сайғили нурли сиймони текширмак миллий тарихчиларимизнинг бўйинларига тушатургон вазифадир», деб ёзади.

Бу масъулиятли вазифани бутунги тарихчи ва адабиётчи олимлар ҳис этиб, илмий изланиш ва тадқиқотлар олиб бораётгани аниқ. Чунончи, Мунавварқорини эслаганда «Ёш Туркистон» мажмуасининг бу улуғ сиймо тўғрисидаги ёдловлари ҳам инобатга олинса ва жиддий тадқиқ этилса ўринли бўлар эди.

2001 йил

“МИЛЛИЙ АДАБИЁТ”, РАВШАН ВА “ҚУРБОН”

Иккинчи жаҳон уруши даврида Германиянинг Берлин шаҳрида Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси томонидан “Янги Туркистон” деган ҳафталик газета, икки ҳафтада бир марта “Миллий Туркистон” ва ойда бир бора “Миллий Адабиёт” номли журналлар нашр қилинди.

Берлин марказидаги “Унтер ден линден” кўчасида жойлашган муҳташам “Штатсбиблиотека”да ўша журналларнинг айрим сонлари мавжуд.

“Миллий Туркистон” — бу мажмуа 1942 йил июнидан бошлаб Қўмита президенти Вали Қаюмхон раҳбарлиги остида лотин алифбосида чоп этила бошлаган. Журналда асосан немисларга асир тушган туркистонлик аскарларнинг хотиралари, янгича шароит, тартиб-интизом ҳақидаги таассуротлари, миллий руҳдаги шеърлари берилган. Журнал хо-

димлари ҳам кўпроқ миллийликка, тарихга, машҳур туркистонлик тарихий шахсларга, Туркистон озодлигига эътибор беришган ва шу йўналишга мос ижтимоий-сиёсий мақолалар ёзганлар.

“Курашчи” имзоси билан чиққан “Туркистон миллий легиони” (“Миллий Туркистон”, 1942 йил, 1-сон) номли мақолада: “Бу ташкил қилинган Туркистон миллий легионининг туб мақсади ҳам биргина бўлиб, у ҳам бўлса, Вали Қаюмхоннинг “Туркистон миллий озодлиги учун кураш” йўлининг ўзгинасидир”, деган сатрлар бор. Яъни легиончи аскарлар большевик, босқинчилар томонидан “оёқости қилинган бутун Туркистон ишларини қайта қуриш”га ҳозирлик кўрадилар. Уларнинг ўз байроғи бўлган, Чўлпоннинг “Гўзал Фарғона” шеърини “Гўзал Туркистон” шаклида таҳрир қилиб, ўзлари учун мадҳия этиб олганлар...

Урушда асир тушган, немис ҳарбийлари кийимларини кийган инсонлар тақдирини, орзу-умидларини, мақсад-ниятларини англаш-ўрганиш алоҳида махсус илмий тадқиқот мавзусидир. Менда бунга тегишли манбалар йўқлиги учун пашшадан фил ясаб, асоссиз, қуруқ ва узоқ гапиришни ис-тамадим. Бироқ бир нарса аниқки, “Миллий Туркистон” мажмуаси легиончи аскарларнинг тақдирини ўрганиш йўлидаги муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

“Миллий Адабиёт” — бу ҳам “Туркистон Миллий Кўмитаси тарафидан ойда бир мартаба чиқарилган адабиёт мажмуаси”дир. 1943-1945 йилларда нашр қилинган.

Туркистон Миллий Бирлик Кўмитаси президенти Вали Қаюмхон 1943 йил кўкламида шу адабий журнални очиш тўғрисида буйруқ чиқаради ва унга Қўбизчи Қўрқутни муҳаррир этиб тайинлайди. Журнал бадиий асарларга мўлжалланган бўлиб, ўқувчилар сезимга, юрагига таъсир этиши керак эди. “Миллий Адабиёт”нинг вазифасини Вали Қаюмхоннинг муҳаррир олдига қўйган қуйидаги топшириқларидан янада теранроқ англаш мумкин.

1. “Миллий Адабиёт” адабий журнал, ўқувчиларни ватан озодлигини кўзлаган адабиёт билан озиқлантирмоғи керак.

2. Миллий Кўмита томонидан чиқарилган “Миллий Тур-

кистон” номли сиёсий журнал сиёсатига, “Янги Туркистон” газетасининг кундалик хабарларига аралашмасдан, ёлғиз ватан тилагини гўзал бадиий адабиёт орқали етказиш керак.

3. “Миллий Адабиёт” Туркистон турк миллатининг ҳар бир уруғи диалектида чиқиши лозим. (“Миллий Адабиёт” 1944 йил 2-сон).

Журнал ходимлари шу кўрсатма асосида ишлайдилар. Унда узбек, қозоқ, туркман, қирғиз тиллардаги асарлар ўз ҳолича босилиб чиқади. “Миллий Адабиёт” шу миллат ёзувчи-шоирларининг ватанпарварлик, меҳнатсеварлик руҳида ёзилган асарлари учун эркин минбар вазифасини ўтайди. Афтидан бу даврда ўз устави ва дастурига эга бўлган “адабиёт уюми” — ёзувчилар союзи ҳам ишлаб турган кўринади.

1944 йил июнда Венада Туркистон Миллий Бирлик Кўмитасининг биринчи қурултойи бўлади. Қурултойда “Миллий адабиётимиз ҳақида” мавзусида муҳаррир, оқин Кўбизчи Кўрқут журналнинг бир йиллик фаолияти тўғрисида ҳисобот нутқини сўзлайди.

Маърузанинг бир жойида нотик, биз “Миллий Адабиёт” журнали орқали қандай ишларни амалга оширдик, деган саволни қўяди ва унга шундай жавоб беради:

1. Ўтмишдаги Темур, Абилайхон сингари буюк кўрбоши боболаримизни кўркамсўз орқали қайтадан тирилтирдик. Улар ҳақида китоблар чиқардик.

2. Туркистон турк адабиётининг оталари Навоий ва Абайнинг қўлимизда бор асарларини қайтадан босиб, минглаб ботир йигитларимизга янги руҳда, миллий фикрда таништирдик.

3. Халқ бахшилари, миллий бўстонликнинг булбуллари Тўқтағул, Махтумқули каби кишиларимизнинг асарларини ҳамда “Манас” отли дostonимизни ўқувчиларимизга етказдик. Булар ҳақида алоҳида илмий мақолалар ёздик.

4. Совет тусинда миллий адабиётнинг шоирлари бўлган проф. Аҳмад Бойтурсун, проф. Фитрат, Мағжон, Чўлпон, Боту, Сакен, А.Қодирий сингари кишиларимизни адабиёт саҳифаларимизда эсга олдик, асарларини босиб чиқардик.

5. Менинг “Абилай” отли дostonим, А.Равшаннинг “Менинг туйгуларим” деган тўплами босилиб чиқди. Айни чоқда “Жавонгирнинг кундалик дафтаридан” номли ёш шоир-ёзувчиларимизнинг тўплами чиқди.

6. Туркистон халқининг миллий бўстонлиғи йўлининг йўлбошчиси Сиримботирнинг ҳаётидан олинган “Катта одамнинг армони” деган пьесани (ёзувчи Қ.Қози), Туркистон турмушидан олинган “Балиқчи қизи” (ёзувчи М.Равшан) ҳамда ишқий мавзуда “Гул ва Булбул” номли пьесани (ёзувчи А.Хушнуд) босиб чиқардик.

7. Оберлейтенат С.Бег-Алман Йўлдошнинг, Сайрон, Хушнудмирзоларнинг асарларини китоб қилиб босишга бермоқдамиз.

8. Олмон халқининг катта шоирлари В.Гёте, Ф.Шиллер, И.Эйхендорф ва Э.Уҳландларнинг асарларини имконимиз доирасида Туркистон тилига ағдардик.

9. Ёш шоир-ёзувчиларимизга адабий йўл кўрсатиш билан бирга яроқли-тузук асарларини журналда босиб чиқардик. (“Миллий Адабиёт” журнали 1944 йил 2-сон).

Журнални варақлаганда, ҳақиқатдан ҳам таҳририят ўзлигини англаган, миллатини юрагидан суйган ва юрт озодлиғи қайғусида асарлар ёзган 20-30-йиллар шоир-ёзувчиларига тез-тез юзланиб турганлигини кузатиш мумкин. Журналнинг турли сонларида Фитратнинг (расми билан) “Миррих юлдузига”, “Бир оз кул”, “Ўгут”, Чўлпоннинг “Гўзал”, “Халқ”, “Зарафшон” (“Сафар эсдалиғи”), Ботунинг “Қаёнга”, “Сўрама”, “Ўзбек қизига”, Элбекнинг “Қуролга” “Тил” каби шеърлари, Абдулла Қодирийнинг (расми билан) машҳур “Ўткан кунлар” романидан олинган “Рақиб изидан”, “Душанба кунни кечаси” боблари ўқувчиларга тақдим этилади.

“Миллий Адабиёт”нинг 1943 йил 6-сонида: «Чўлпоннинг “Гўзал Туркистон” деган бу ўланини Туркистон аскарларининг истағи бўйича “Гўзал Туркистон” деб, Туркистон гимни негизинда олинди”, деган кичкина бир изоҳ ҳам ёзилади. Туркистондаги машҳур эрklarвар, миллатпарвар адибларнинг жисми “миллатчи”, “халқ душмани” сифатида аллақчон йўқотилган, уларнинг асарлари тутул номини ҳам тилга

олиш хатарли бўлган бир даврда — “денгиз”нинг иккинчи бир қирғоғида, ўзларича эл-юрт тақдирини уйлаётган миллий легион аскарлари Чўлпоннинг:

*Гўзал Туркистон сенга не бўлди,
Сабаб вақтсиз гулларинг сўлди.
Эй, гулларинг сўлди.
Чаманлар барбод, қушлар ҳам фарёд,
Ҳаммаси мазлум, бўлмасмидир шод.
Эй, бўлмасмидир шод...*

деган сатрларини маънос такрорлар эди.

Албатта, Чўлпон, Мағжон, Фитрат, А.Қодирий ва шу каби бошқа ижодкорларга “Миллий Адабиёт”нинг муносабати самимий эди, уларнинг асарларини миллий манфаат нуқтаи назаридан талқин ва таҳлил этар эди.

Қўбизчи Қўркут юқорида эслатилган ижодий кучлари сифатида ўзини, С.Бег-Алман, Сайрон, Хушнуд, Қ.Қози, Сир боласи, Жумай, Сағим, Мавлон, Фойип, Масрур, Даро, Зорлик, Аллаберди, Ўлмас, Талимжонларни ва рўйхатнинг энг бошида “15 йиллардан бери ёзиб келаётган, бир неча китоблар автори бўлган М.Равшан”ни санаб ўтади.

М.Равшан ким?

Бу имзо “Миллий Адабиёт”да баъзан “Равшан”, баъзида “А.Равшан” кўринишида ҳам тез-тез учрайди. Унинг ёзган асарларида хоразмча шева унсирлари сезилади. Хўш, ўн беш йиллардан бери ёзиб келаётган хоразмлик бу ижодкор ким бўлди экан?

Жумбоқ ечими учун “Шарқ юлдузи” журналининг 1992 йил 6-сонида чиққан адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжоновнинг “Ўтмиш фожеаларидан бир лавҳа” номли мақола-сига қараймиз.

Равшан — 1910 йили Хазарасп туманида туғилган, 20-йиллар охирида ижод майдонига кириб келган, Хоразмдаги “Инқилоб кўеши” газетасида, ёзувчилар уюшмаси бўлимида ишлаган, “Зухра” деган шеърлар тўплами, “Оловли зарба”, “Фитнак”, “Фитначилар” пьесалари, “Шоҳсанам ва Ғариб”

музикали драмаси ва ниҳоят “Қилич” номли роман эгаси Матёқуб Абдуллаев бўлиб чиқади. Тахаллуси олдига баъзан исми ва фамилиясининг бош ҳарфини ёзиб қўйган.

М.Қўшжонов қўлидаги бир манбага таяниб шундай ёзди: “Ён дафтардаги белги ва ёзувларга қараганда Матёқуб Абдуллаев кейинчалик Германия ҳудудига ўтказилган. У ерда нималар билан машғул бўлган маълум эмас. Европанинг турли шаҳарларида қандайдир вазифаларни бажарган кўринади”.

Бу тахминларга “Миллий Адабиёт”ни кузатиш натижа-сида Матёқуб Абдуллаев ёзувчи сифатида Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси аъзолари сафида фаолият кўрсатган, ўз асарлари билан унинг матбуот органларида иштирок этган, дея қўшимча киритиш ўринлидир. Равшаннинг фаолиятини янада аниқроқ айтадиган бўлсак, у 1944 йили июнь ойида ўтказилган қурултойда Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси қошидаги илмий-бадиий бўлим хизматчиси-мута-саддиси сифатида бу бўлимнинг бир йиллик иши ва келажак режалари тўғрисида ҳисобот беради.

Илмий-адабий бўлим бир йил давомида “Буюк Темур ўғил-ларига совға” (мақолалар тўплами), “Абилай” (“Қўрқутнинг дostonи ва шеърлари тўплами”), “Манас” (ёзувчиси С.Бет-Алман), “Жавонгирнинг кундалик дафтаридан” (ёш ёзувчи-шоирлар тўплами) “Махтумқули” (ёзувчиси Ёнғинли, буюк классикнинг шеърлари, ғазаллари), “Менинг туйғуларим” (М.Равшан асари) каби китобларни босмадан чиқаради. Шунингдек, ўндан ортиқ китоб нашр учун режага киритилади. Улар орасида Фитратнинг “Ҳинд ихтилолчилари”, Хушнуднинг “Юрак тўлқинлари”, Равшаннинг “Қурбон” деган романи, Ёлғиз Ҳайитнинг “Туркистон тарихи” каби китобла-ри бор эди.

Режага кўра китобларнинг қайси бири қачон босилиши ва тарқатилиш вақти ҳам белгилаб қўйилади. Буларнинг чиққан-чиқмагани маълум эмас, босилиб чиққанлари ҳам, афсуски, Берлин кутубхонларида сақланиб қолмаган кўринади.

Назаримда, Матёқуб Абдуллаевнинг Берлин ижоди ав-валги қирмизи рангли ижодидан фарқланади. Кейинги асар-

ларида миллий рух, эркпарварлик, ватанпарварлик, босқинчиларга нисбатан нафрат туйғуларининг устунлиги сезилади. Ҳар ҳолда қўлимиздаги айрим асарлари шундай хулоса учун асос беради. Ёзувчи “Сўнгги кеча” (“Миллий Адабиёт” журн., 1943 й., 1-сон) деган воқеий ҳикоясида устози Абдулҳамид Мажидийнинг НКВД ходимлари томонидан қай тарзда олиб кетилганлиги, “Кунжара” (“Миллий Адабиёт” журн., 1943 й., 1-сон) номли воқеий ҳикоясида 1932 йиллардаги очарчилик фожеалари тўғрисида сўз юритади. “Балиқчи қизи” (“Миллий Адабиёт” журн., 1943 й., 3-сон, 1944 йил, 4-5-6-сонлар) номли пьесаларида эса Туркистон заминидаги адолатсиз бошқарув ва унинг қайғули оқибатлари манзарасини саҳнага келтиради.

“Миллий Адабиёт”нинг 1944 йилги сонларида Равшаннинг 1937-38 йиллардаги оммавий қирғин ва қатағон воқеаларига бағишланган “Қурбон” деган романи босилади. Асар номи икки маъноли. Аввало бош қаҳрамон — ўша пайтларда қатор маъсул вазифаларда ва ёзувчилар уюшмасининг раиси бўлиб ишланган Қурбон Берегин исмини англатса, иккинчидан қирғин этилган юзлаб қурбонларга ишора бўлса керак.

“Миллий Адабиёт”нинг мавжуд сонларидан романнинг дастлабки кичик-кичик тўрт боби ва яна ўн бир-ўн иккинчи бобларини ўқий билдик, холос. Гарчи қатъий бўлмаса-да, шу ўқитганлар асосида ҳам муайян тасаввурга эга бўлиш ва айрим тахминлар қилиш ҳам мумкин. Бадийий савия масаласида роман юксаклик даъво қилмайди, чамамда.

Роман Қурбон Берегин уйидаги зиёфат билан бошланади. Меҳмонга келган Чўлпон, У.Носир, Толимжон, К. Яшин сингари ижодкорлар баҳамжиҳат ўтиришадилар. Ўйин-кулги бўлади, шеър ўқилади. Асар қаҳрамонларининг кўпчилиги Қурбон Берегин, Чўлпон, А.Икромов, Элбек, Отажон, Яшин, Ҳалима Носирова, Нусрулло Охундий каби тарихий шахслардир. Муаллиф романдаги ўша тарихий шахсларни яхши билладиган кўринади. Улар билан бевосита яқин муомала-муносабатда бўлганлигини айрим манбалар тасдиқлайди ҳам. Адабиётшунос Н.Каримовнинг “Усмон Но-

сирнинг сўнгги кунлари” (“Шарқ” нашриёти. Т. 1994) китобидан “Хоразм сафари” (5-15-бетлар) бўлимида шоир Усмон Носир билан ёнма-ён юрган “хоразмлик ёш шоир М.Абдуллаев” тез-тез учрайди. Қурбон Берегин қатнашган айрим тарихий лавҳалар бор. Романда Насрулло Охундийнинг салбий образ тарзида берилиши асарнинг давр воқеа-ҳодисаларига анча-мунча холис ёндашганлигини билдиради. Чунки бу шахс айрим манбаларда яхши маънода тилга олинмаган...

Тўғриси, романнинг тўлиқ матни билан батафсил танишмай туриб, шошма-шошарлик билан бир гап айтишга ҳам одам истиҳола қилади.

Хулоса учун: “Миллий Туркистон”, “Миллий Адабиёт” журнаlining бошқа сонлари қандай? Уларда нималар ёритилган? Журналда ишланган ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман миллатига мансуб ёзувчи-шоирлар ва журналистлар кимлар? Бунга ўхшаш қатор саволлар ҳали жавобсиздир. Аммо биласизки, Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси, унинг аъзолари, уларнинг фаолияти, орзу-умидлари, мақсад-режалари, амалга оширган ишлари — бу тарих. Ундан кўз юмиб бўлмайди.

Яхшими-ёмонми, ижобийми-салбийми — бундан қатъий назар — ўтмишдаги бу воқелик, туркистонлик шахслар билан боғлиқ бўлган бу ҳодисалар тафсилоти тарих китобларидан ўрин олиши керак, деб ўйлаймиз. Чунки булар замирида инсон бор; инсон тақдири яширин. Бу тақдир эгаларининг айримлари хорижда қолиб, тирикчилик ғамига берилган бўлса, М.Равшанга ўхшаб юртида қайтганларига “сотқин”лик тамғаси босилди, қамоққа олинди ва сургун қилинди. Бир зиндондан олиб, бошқасига солинди. Ўз сафдошлари билан: “Ё биз уларни қутқарамиз ёки улар бизни қутқаради”, дея миллатига ён босиб гапириб юрган Равшандек шахсларнинг ҳар икки тахмини ҳам пуч бўлиб чиқди. Уларни ғолиблар ғалаба шарафига “қурбон” қилиб юборган эдилар.

2000 йил

ИСТИҚЛОЛЧИ МАЖМУАНИНГ ИККИНЧИ УМРИ

Чор мустамлакачилари зулми остида эзилган юртни озод этиш ғояси туркистонлик илғор зиёлиларни сиёсий хушёрликка чорлаган эди. Туркистоннинг мухторият деб эълон қилиниши уларнинг қалбига бир лаҳзалик қувонч бағишлади. Аммо орадан ҳеч қанча вақт ўтмай қизил империя сурури саробга айлантирди: мухторият қонга ботирилди, мустамлакачилик сиёсати ўз ҳолича қолиб, давом этди. Большевойларнинг ёлғон ваъдалари билан кўнглини овулган бир қатор зиёлилар юртда адолат тантанасидан умидландилар. Бироқ бунинг оқибати оммавий қамоқ ва қирғин билан яқунлангани ҳаммага маълум.

Мазкур курашчан авлоднинг яна бир талай вакиллари бор эдики, улар «миллатлар зиндони»дан муҳожирликни афзал билдилар, ғоялари йўлида эркин фаолият учун майдон изладилар ва топдилар.

Шулардан бири Мустафо Чўқайдир. Бу ном ўзбек ўқувчиларига таниш. Улар кейинги пайтларда ўзбек матбуотида эълон қилинган айрим мақолалардан унинг Туркистон озодлиги учун курашган шахслардан бири бўлганлигини яхши билишса керак. Чунончи, Мустафо Чўқай ўғли муҳаррирлигида ўн йил мобайнида, яъни 1929-1939 йиллар давомида Франция маркази — Парижда ўзбек тилида «Ёш Туркистон» номли журнал нашр этилган. Журнал юрт озодлиги масаласига асосий эътиборни қаратган бўлиб, унинг «Туркистон миллий истиқлоли фикрига хизмат этувчи ойлик мажмуа» деб изоҳланиши ҳам шундан далолат беради.

Энг муҳими шундаки, журналнинг 117 сони (айримлари қўшма сонлар) дунё юзини кўрган бўлиб, ана шу сонлар фотонусхасини Туркиядаги Аёз Тоҳир Туркистон-Идил-Урал вақфи ўн жилдага жойлаб, китоб кўринишида қайта чиқаришни ўз олдига мақсад қилиб қўйибди. Журналнинг 1929-1930 йиллардаги ўн уч сонини қамраб олган биринчи жилди босмадан чиқибди. Доктор Салоҳиддин Тўлқун ҳиммати (Ис-

танбул университети) ва Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида таҳсил олган туркиялик талаба Ўзқон Эбро ёрдами билан «Ёш Туркистон»нинг ўша сонлари саҳифаларини кузатишга муваффақ бўлдик.

Жилд вақф бошқони Т.Дураннинг кириш сўзи билан очилади. Сўнгра мазкур қимматбаҳо манбани нашрга тайёрловчи зиҳматкаш олим Темир Хўжа ўғлининг «Ёш Туркистон»нинг Туркистон матбуоти тарихидаги ўрни» номли мақоласи берилади. Унда Темур Хўжа ўғли «Ёш Туркистон»ни ўн жилд ҳолида фотонусха қилиб қайта нашр этишнинг зарурияти ва учта асосий сабабини алоҳида таъкидлайди.

Биринчидан, бу журнал ҳозиргача Туркистон матбуоти тарихидан ўрин олган эмас.

Иккинчидан, туркийзабон ва хорижлик мутахассис-тадқиқотчилар учун у жуда ҳам зарур манба. Қолаверса, унинг тўлиқ сонлари дунёдаги айрим кутубхоналардагина бор, холос. Масалан, АҚШнинг Нью-Йорк шаҳридаги Колумбия университети кутубхонасида мавжуд. Темур Хўжанинг изоҳлашича, ўша нусхаларга Мустафо Чўқай ўғлининг араб имлосидаги шахсий муҳри босилган бўлиб, уни Мустафо Чўқай ўғлининг ўлимидан сўнг сотилган бошқа китоблари қаторида Колумбия университети харид қилган кўринади. Мажмуанинг яна бир тўлиқ сонлари Анқара шаҳридаги Аёз Тоҳир Туркистон-Идил-Урал вақфи кутубхонасида сақланар экан. (Ноёб манба эканлиги айтилиши ҳақиқатдир. Чунки Ўзбекистонда Мустафо Чўқай ҳақида ёзилган энг салмоқли мақолаларда ҳам муаллифлар «Ёш Туркистон»дан фойдалана олиш имконига эга бўлган эмас. Ҳатто нашр қилинган манзиллини Берлин деб нотўғри кўрсатишлар ҳам бўлган. Бу ҳолат мажмуанинг қайта нашри аҳамиятини янада ошириши табиийдир). Темур Хўжанинг маълумотларига шуни қўшимча қилиш мумкинки, «Ёш Туркистон» мажмуасининг деярлик тўлиқ ўн йиллик сонлари Берлин марказидаги «Унтер ден линден» кўчасида жойлашган давлат кутубхонасида ҳам бор.

Учинчидан, вақфнинг маънавий ташкилотчиларидан бири ва вақф номига «Тоҳир» деб номи берилган профессор То-

ҳир Чигатой «Ёш Туркистон» нашри учун унинг бош муҳарриридан кейин энг кўп ҳисса қўшган иккинчи туркистонлик ёш зиёли эди.

Темур Хўжа ўғли жилдга тақдим этган бу салмоқли мақоласида Туркистон матбуоти тарихининг кўламини (1870-1996) кўрсатиб, «Ғарбий Туркистонда чиққан газета ва журналлар (1870-1919), Шарқий Туркистондан чиққан газета ва журналлар (1910-1949), Туркистондан ташқарида туркистонликлар томонидан чиқарилган газета, журнал ва бюллетенлар (1927-1996)»нинг хронологик рўйхатини келтиради. Муайян илмий асосга кўра газета ва журналлар ким томонидан, қачон, қаерда, қайси тилда нашр этилгани, нечта сони чиққани кўрсатиб берилади. Бу қимматли маълумотлар ўзбек матбуоти тарихидаги айрим кемтикларни тўлдиришда ёрдам бериши табиқийдир.

Энди «Ёш Туркистон» мажмуасининг ўзига келайлик. Араб алифбосига асосланган ўзбек ёзувида нашр этилган мажмуа мундарижаси асосан «Сиёсий бўлим», «Адабий бўлим» ҳамда «Туркистон хабарлари»дан таркиб топган. Имконият даражасида биз танишган 1-13 сонли журналнинг ўзига хос йўналиши, мустамлакачи шўролар матбуотидан фарқланиб туриши, эркин фикрни баралла айтиши, жиддияти, ҳозиржавоблиги, қурашчанлиги, тиришқоқлиги — ҳамма-ҳамма фазилатидан далолат беради. «Ёш Туркистон»нинг ўз йўли, ўз мақсади, ўз ғояси ва вазифаси бор эди. Журналнинг биринчи сонидан бош-қарма томонидан таништириш учун ёзилган «Бизнинг йўл» мақоласида шундай жумлаларни ўқиймиз: «Янги чиқа бошлаган ҳар бир сиёсий мажмуа ва газетанинг ўқувчиларига ўз сиёсий ғоя, йўли ҳамда мақсадини танитиб кетиш одати бордир. Қонун ҳолига кириб қолгон бу одатта биз ҳам таянамиз.

Йўлимизни англатиш учун изоҳларга эҳтиёж йўқ.

Йўлимиз ва мақсадимиз «БИЗ, ТУРКИСТОН ИСТИҚЛОЛЧИЛАРИ ЭЛИМИЗНИНГ ЭРКИ ВА ЮРТИМИЗ ТУРКИСТОННИНГ ҚУТУЛИШИ УЧУН КУРАШАМИЗ» деган жумласида хулоса этила биладир...

«Ёш Туркистон» ҳажми эътибори билан кичик бўлса ҳам,

Озод ва Мустақил Туркистон байроғини кўтариш каби вазифани устига олиш ва шу йўлда хизмат этиш билан буюқдир».

Темур Хўжа ўғлининг эътирофича, мажмуада М., М.Ч. имзолари билан Мустафо Чўқай ўғли, Чигатой, Эсан Турсун, Тоҳир Шокир, Тошболта, Темур ўғли имзолари билан Тоҳир Чигатой, Абдулваҳоб, Жанай, Тўқтамиш ўғли, «Илтар» имзоси билан Абдулваҳоб Ўқтой фаол қатнашиб турганлар. Айни чоқда, журналда учрайдиган «Бир туркистонли», «Алтай Нўён», «Ёш Туркистонли», «Туркистон истиқлолчиси», «М.Н», «Н.М.», «Бойсунғур», «Билган», «Откелтир», «Туркистонли турк» каби қатор шартли имзоларнинг асл эгалари номаълумлигича қолиб келади. Мажмуанинг Ўзбекистонда ҳам тарқалиши натижасида мазкур муаммоларни ҳал этишда айрим ўзбекистонлик тадқиқотчиларнинг билим, тахмин ва таклифлари иш бериши ҳам эҳтимолдан холи эмас, албатта.

Мажмуа Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга миллий нуқтаи назардан жиддий эътибор берганлигини инобатга олиб, эркисизлик ва қаторонлар авж олган давр тарихий шароитини нисбатан ҳаққоний ёритган, дейиш мумкин. Ундаги мақолаларда келтирилган фикрлар, рақам ва далиллар Ўзбекистоннинг яқин ўтмишидан биз кўникиб қолган андозаларга нисбатан бошқачароқ сўзлайди, мустамлакачилар зулми остида эзилаётган миллатнинг ҳолини баён этади ва унинг бахт-саодатини ҳамда эркини кўзлайди. Журналнинг «Большевиклар тарихни қандай ёздилар?» (Мустафо Чўқай ўғли), «Русиянинг бутунги вазияти ва туркистонликларнинг вазифаси» (Темур ўғли) сингари қатор мақолаларида курашчанлик ва миллат қайғуси ҳамда миллий руҳ нафаси уфуриб турибди.

«Адабий бўлим»да журналхонлар эътиборига туркистонлик таниқли шоирларнинг шеърларидан намуналар тақдим этилган. Унинг биринчи сонидаёқ эркак бутун борлиғи ва қалбини эркин кўйиб берган шоир Чўлпон ижодига дуч келамиз. Бошқарма унинг «Япроқлар» (шоирнинг 1994 йили Тошкентда нашр этилган уч жилдлик «Асарлар»ининг 1-жилдида шу шеърнинг сарлавҳаси «Ҳазон» деб номланган, матнида ҳам

оз-моз фарқи бор) шеърини эълон қилиб, шундай сатрларни илова этади: «Кўлдан-қўлга кўчиб ўқилиб юрган «Япроқлар» 27-йилги «мафкура майдонида кураш»ларда кўпгина шов-шувларга сабаб бўлгон ва у замон матбуоти бетларида ҳам қисман кўриниб қолгон эди». «Ёш Туркистон»да мазкур шеърнинг берилиши тасодиф эмас, албатта. Чунки таҳририят ўз ғояси ва маслағига мос намуналарни саралаб, танлаб олар ва шеърини таҳрир қилишга ҳақли бўлади. Шунинг учун:

*«Ай, совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У кўпол товушингиз қирларда йўқ бўлсин.
Ай, меним боғимда мевамни терганлар,
Қоп-қора қошингиз ерларга кўмилсин...»*

деган сатрлари ёш туркистонликлар дилига ором берган бўлса ажаб эмас.

Фитратнинг «Миррих юлдузига» шеърисидаги (1930 йил, 7–8-қўшма сонлар) дардли мурожаат ҳам мажмуа моҳиятига жуда мувофиқ келади:

*«Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар.
Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоллонлар».*

Шу тарзда битилган мисралар 20-йиллар муҳитидаги аввалги Фитратнинг руҳиятини кўрсатади. Аввалги Фитрат билан 30-йиллардаги Фитратни яхшигина фарқлай билган хушёр таҳририят аъзолари шеър матнидан сўнг «Бошқармадан» дея қуйидаги жумлаларни ёзади: «Юқоридаги шеърни Фитрат «миллат» ва «миллий руҳ»нинг қийматини топиб юрган чоғида ёзган эди. Бу кунларда эса (30-йиллар эътиборда тутилади — Б.К.) Фитрат «марксист» ва «байналминалчи» бўлиб, ўзининг эски «миллий руҳи»га бутунлай орқа ўтириб юради. Шундай бўлса ҳам, Фитрат бизлар учун бир туркистонлик шоирдир. Унинг қийматли шеърлари учун мажмуамизнинг саҳифалари ҳар доим очиқдир».

Шунингдек, мазкур жилддаги журналнинг адабий бўлимларида Мағжон Жумабой, Элбек ва Илтар (Абдуваҳоб Ўқтой)-ларнинг шеърларидан намуналар берилган.

Илмий сафаримиз вақтида (1998 йил, октябрь, ноябрь ойлари) Берлин давлат кутубхонасига кириб, «Ёш Туркистон»нинг кўз қорачиғидай асраб келинаётган 1939 йилгача бўлган бошқа сонларини ҳам варақлаб кўрдик. Ўзимизни қизиқтирган, ўзига хос миллий талқинлар руҳи билан йўғрилган адабий-илмий манбалар билан танишдик. Журналда чоп этилган миллий тил равнақи ва миллий адабиётимиз моҳияти борасидаги мақолаларнинг аксарияти Тоҳир Чигатой қаламига мансуб экан. Хусусан, унинг «Йўлбошчимиз Мунавварқори», «Туркистон миллий адабиёти атрофида» «Туркистон миллий мафқураси ва Алишер Навоий», «Алишер Навоий ва совет ҳукумати», «Султон Бобур ва Туркистон турк ватанпарварлиги» сингари салмоқли мақолалари моҳиятида миллий нуқтаи назар очиқ-ойдин сезилиб туради. Зотан, бу «Ёш Туркистон»нинг асосий йўналишига мувофиқ ҳамдир.

Хуллас, ўзбек матбуоти тарихидан муносиб ўрин олиши лозим бўлган, ўн йил мобайнида Мустафо Чўқай ўғли муҳаррирлигида Парижда нашр қилинган иситқоллчи «Ёш Туркистон»нинг 117 сони Аёз Тоҳир Туркистон-Идил-Урал вақфи ташаббуси билан Истанбулда ўн жилдга жойланиб, қайта оммалаштиришга киришилганлиги ва биринчи жилд дунё юзини кўрганлиги Ўзбекистон маданий-маърифий ҳаётидаги янгиликлардан бири бўлди.

Шу ажойиб хайрли воқеа муносабати билан мулоҳаза уйғонади. Ўзбекистондаги кутубхоналарнинг нодир асарлар бўлимларида ва архивларида аср боши ва 20-йилларга оид ноёб журналлар талайгина. Афсуски, уларнинг кўпчилиги ночор ҳолда, айримлари бағрига тиг санчилаверганидан умрини яқунлаш арафасида турибди. Жонкуяр мутасаддилар ташаббус кўрсатиб, ўша манбаларни фотонусха ҳолида қайта нашр этишса, айни муддао бўлар эди. Истиқлолчи «Ёш Туркистон»нинг иккинчи умри бу жиҳатдан ҳам ибратдир.

1999 йил

«НАШРИ МАОРИФ» ХУСУСИДА (Маориф тарихидан бир саҳифа)

Инсоният тарихида зиёлилар ўз халқининг саодати, эл-юртнинг истиқболи учун куйиниб, фидойилик йўлига кирганлиги аниқ. XX асрнинг 20-йиллар маърифий ҳаёти тарихидаги бу кайфият жадидона руҳда эди. Маориф тарихидаги ўша мўътабар саҳифалардан бирига назар ташлаш фойдадан холи эмас. Ҳозирги кунда «Чигатой гурунги», «Кўмак» каби илмий-адабий ва хайрия уюшмалари фаолияти билан кўпчилик таниш. Улар амалга оширган ишлардан бир оз бўлса-да, илмий-адабий жамоатчилик бохабар. Аммо бор-йўғи беш ойгина фаолият кўрсатган «Нашри маориф» уюшмасини кўпчилик яхши билмайди.

«Нашри маориф» уюшмаси 1923 йил январида Тошкент маориф ходимлари томонидан ташкил этилади. Унинг тузилишига маориф соҳасидаги алғов-далғовлик ҳамда ҳукуматнинг маориф ишларига эътиборсизлиги асосий сабаб бўлди. Уюшманинг махсус низоми бўлиб, тегишли расмий мақамалардан рўйхатдан ўтказилади. «Нашри маориф» фақат Тошкентдагина фаолият кўрсатиб қолмасдан, балки Туркистоннинг ҳар бир шаҳрида ўз шуъбасини очишни режалаштиради. Ш.Раҳим имзоси билан «Туркистон» газетасида чоп этилган «Нашри маориф» нима?» номли мақолада уюшманинг қисқача мақсади куйидагича баён қилинади.

1. Ўзбек халқининг адабий тилини, бу тилнинг атамалари, имло ва бошқа тўғриларига оид масалаларни ишлаб чиқмоқ;
2. Миллий санъатни ўрганмоқ ва ўргатмоқ;
3. Ўзбек-турк тарихини ҳам урф-одагини ўрганиш;
4. Мактабдаги таълим-тарбияга оид масалаларни йўлга қўймоқ;
5. Илм аҳллари ва санъат ходимларига ёрдам бermoқ;
6. Туркистон, Русия ва бошқа чет элларнинг юқори, қуйи мактабларида ўқувчиларни кўпайтирмоқ, бунинг учун тегишли чоралар кўрмоқ;

7. Халқимиз орасида ҳукм сурмоқда бўлгон беҳуда хурофот ва таассублар билан курашмоқ;

Қисқаси: ўзбек халқининг маданий ва илмий ёқларидан юксалишига ҳар бир йўл билан хизмат қилмоқдир».

Бу ишларни амалга оширишда уюшма маблар жиҳатидан қийинчиликка дуч келади. Уюшма иқтисодий муаммага барҳам бериш учун жамоат муассасалари, ҳукумат маҳкамалари, асосан, халқдан ёрдам кутади. Аммо бу даврда жамоат муассасаларининг қўли калта, ҳукумат идораларида ўз халқининг маданий баркамоллигини ўйлайдиган маҳаллий вакиллар кам, халқнинг ўзи эса мададга мухтож эди. Шу боис олий ниятларга қарши ўлароқ, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, иқтисодий танглик маориф уюшмасининг амалий фалолиятига салбий таъсир кўрсатади. Натижада, икки-уч ойлардан кейин матбуотда «Нашри маориф»га дахлдор ҳар хил мақолалар чиқа бошлайди. 1923 йилнинг баҳорида кўпгина кўриникли маориф ходимларининг диққат-эътибори уюшма фаолиятини таҳлил этишга йўналтирилган эди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, «Нашри маориф» уюшмасининг мақсадлари қанчалик улуғ бўлмасин, у бирданига халқ томонидан, айниқса, зиёлилар томонидан қўллаб қувватланган эмас. Бунинг давр табиати билан изоҳланадиган объектив сабаблари бор. Биринчидан, уюшма маориф ва маданият соҳасида жуда катта ишларни ўз зиммасига олади. Бироқ зиё аҳлининг эътиборини қозонадиган катта тадбирларни тезда амалга ошира билмайди. Иккинчидан, фаолияти бир оз сусайган худди шунга яқин мақсадларни кўзлаб ҳаракат қилаётган «Кўмак» уюшмаси бор эди. Учинчидан, уюшма амалга оширмоқчи бўлган ишларни ҳукумат маориф идоралари ҳам режалаштирган бўлиб, унинг ижросида сустлик ва лоқайдлик ҳукм сураб эди. Зиёлиларнинг кучи шунга ўхшаш йўналишлар бўйича бўлинган, янги уюшмани қўллашга хайрихоҳлик йўқ эди.

Аслида «Нашри маориф» уюшмасининг мақсади ўша тарқоқ маориф ходимларининг бошини бир жойга жамлаш эди. Уюшма ташкилотчиларидан бири, унинг аҳамияти

ҳақида мақола ёзиб чиққан Мунавварқори Туркистоннинг истиқболини, ўзбек миллатининг маданий миллатлар қаторига киришини, «маданият дунёсида ўз ҳуқуқлари»га эга бўлишини маориф тараққиётида кўради. Ҳукумат маҳкамаларидан кўра кўпроқ халқнинг кучига ишонганидан шундай сатрларни ёзади: «Бу кунгача маориф ва маданият ишларини ҳукумат кучи ва ҳукумат йўли билан олиб бормоқ хаёлида бўлган маорифпарвар ёшларимиз энди халқ кучи ва халқ ёрдами билан олиб бормоқ фикрига келдилар». Мунавварқори ўз мақоласида дунёдаги илғор мамлакатлар маданият ва маорифдаги ютуқларни халқ ёрдами билан қўлга киритганларини таъкидлаб, бизда ҳам асосий ишларни «ҳукумат кабинетларида ўтириб эмас, балки қора халқ орасида» ишлаш туфайли амалга ошириш мумкинлигини айтади. Аммо Мунавварқорининг қарашлари танқидга учради. Уни танқид қилувчилар Оврўпо ва Туркистондаги шароит бир-бирига мувофиқ эмаслигини асосий далил қилиб келтирдилар. Умуман олганда, уюшма юзасидан турли таклифларни, хилма-хил фикрларни кўтариб чиққан бир неча баҳсли мақолалар ёзилди. Кимдир соф илмий масалалар билан шуғулланиш учун «Чигатой гурунги»ни қайта тирилтиришни таклиф этса, яна биров янги уюшма тузиб кучларни парчалагандан кўра, «Кўмак»ни жонлантириш ҳақида мақола ёзди. Ҳаттоки «Нашри маориф» каби оти улуғ, супраси қуруқ муассасаларнинг кераги йўқ деб биламиз» қабиладаги мулоҳазаларни ёзиб чиққанлар бўлди.

Мазкур баҳсга аралашган Вадуд Маҳмуд «Маориф ишларимиз» номли мақоласида ўз қарашларини баён этади. У масалага анча ҳолис ёндашди. «Биз бу ҳаракатларни («Нашри маориф» уюшмаси назарда тутилади — Б.К.) олқишлаймиз ва бошқа ишларимиз каби сусайиб қолмаслигини кутамиз. Фақат шу тўғриларда ўз фикримизни ҳам айтиб ўтмакчи бўламиз...». «Нашри маориф» олдига қўйган вазифаларни Вадуд Маҳмуд ҳукумат идоралари ёрдамида бажариш мумкинлигига ишонади. Бунинг учун фақат илгариги замонлардагидек ётсирашни ташлаб, маҳаллий халқ вакиллари бошқарув идораларига қўрқмасдан кириб боришлари лозимлигини уқти-

риб шундай дейди: «Эски вақтлар ҳукумат бизни «ўғай» дер эди, ҳозир биз ўзимизни ўғай қаторида тутамиз. Бир оз ўзимизга жасорат киргиза олмаймиз, ташқаридан туриб бошимизни эшикдан тиқиб қараймизда, кириб ўтирмоққа журъат эта олмаймиз. Ҳолбуки, эшик биз учун очиқ. Истасак жой ҳам бизга ҳозир.

Менга қолса, бизнинг «Нашри маориф» таъсис этишимиз ишдан узоқроқ боришдир. Марказдаги маориф ишчиларимиз ва ҳукумат бошлиқларимизнинг кичкина, арзимас бир ғайрат ва ташаббуслари орқасида маориф идорасини нашри маориф руҳига айлантирмак мумкин дир ва ўзимизни ўғайликдан чиқаришимиз осондир. Фақат бир оз ғайрат, бир оз жасорат лозим...». Муаллиф сафдошларини ғайрат ва жасоратта чорлайди. Уюшма хусусидаги фикрини охириги ва ўзгармас деб ҳам ҳисобламайди. Шунинг учун бўлса керакки, мақола охирида: «Идорадан: бу мақола муҳобаса йўли билан босилди», деган изоҳ бор.

Умуман, уюшма хилма-хил таклиф ва маслаҳатлар гирдобида 1923 йилнинг июлигача фаолият кўрсатди: сўнгра тарқаб кетишга мажбур бўлди. У ўз олдига қўйган мақсадларининг маълум қисмини бажарди: етти минг жилд китобдан иборат бўлган «Исҳоқия» кутубхонасини Тошкентга кўчириб келишга бош бўлди; Боку ва Германияда ўқувчиларнинг баъзиларига ёрдам пули жўнатди; эски мактаб ва қироатхоналарни таъмирлашда ёрдам берди; имло масалаларида баъзи ишларни амалга оширди; маориф ходимларини жипслаштирди ва ҳоказо.

Нима бўлганда ҳам, XX аср дастлабки чорагидаги зиёлиларнинг асосий қисмини халқнинг кўзини очиш, уни уйғоқликка чорлаш, босқинчилар истибдоди оқибатларидан бири бўлган маҳаллий аҳолини камситиш иллатларини йўқ қилиб, миллат обрў-эътиборини жаҳон миқёсига кўтаришдек қатор юксак мақсадлар бирлаштириб турар эди.

2001 йил

ИСМОИЛБЕК ХОТИРАСИ

Биз ўтмишни, шонли тарихни тез-тез фахр билан тилга олиб, унинг маърифий майнонида мумтоз из қолдирган машҳур шахсларни эслаб турамыз. Бу инсон зотига хос табиий бир хусусиятдир.

XX аср аввалида муслумон-турк дунёсининг улуғ фидоийиси, Бохчасарой фарзанди, барча жадидлар отаси, машҳур “Таржумон” газетасининг соҳиби Исмоилбек Гаспиринский дорилфанодан дорилбақога рихлат қилган эди. Замондош ва маслакдошлари бу айрилиқ туфайли қайғурган, унинг нақадар ташаббускор ва тиришқоқ инсон бўлганини қайта-қайта таъкидлаган эдилар.

“Миллатга, халқ ва жамоатга хизмат этувчилар эҳтимол ҳар вақт бўлиб келгандир, бири илм бирла хизмат этган бўлса, эҳтимолки иккинчилари моллари ва ақллари бирла ёрдам этгандирлар. Лекин Исмоилбекнинг хизмати барокотли ва жуда фойдали бўлди. Исмоилбек бу миллат учун хайрли ва назирсиз бир ходим эди”. Бу сатрлар эгаси Ризоуддин Фахриддин ўз журнали “Шўро” (1914 йил, ноябрь сони)да Гаспиринский фаолиятига чуқур назар ташлайди ва унинг умрининг охириги лаҳзалари тўғрисида бир қанча қимматли маълумотлар беради.

Маълум бўлишича, Исмоилбек 1914 йил 9 сентябрь куни ўз авлодларини, яқинларини ёнига чақириб: “Суйлажаяк сўзларима диққат этингиз, ҳолим оғир, бунинг натижаси ушбу кунларда англашилур, мадомики, туғилдикми, бир кун албатта ўлажакмиз, сўзларимдан мутаассир бўлмангиз, туғилиш табиий бўлғони каби, ўлмак-да табиийдир”, деган мазмунда сўзлаган ва қатор васиятлар қилган.

1914 йил 10 сентябрь куни кечга қараб, юзини қибла томонга буриб қўйилган ва то эрталабгача шу зайлда ётган.

1914 йил 11 сентябрь куни эрталаб соат саккизларда жон таслим этган.

1914 йил 12 сентябрь жума куни жанозаси ўқилган ва бу намозга беш-олти минг киши иштирок этган.

Исмоилбек кўпинча: “Халқ бирла аралашувингиз шу равишда бўлсинки, ораларинда турғон вақтингизда улар сизни севсинлар ва айрилгондан сўнг сиз учун йиғласинлар”, деган маъноли ҳикматларни айтиб юрар эди. Ҳар бир мусулмон унинг ўлимини эшитган заҳоти аввало: “Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиун”, калимасини такрорлагани, сўнгра йиғлагани, кўз ёш тўккани шубҳасиздир. Исмоилбекнинг вафоти бутун мусулмон-турк дунёси зиёлиларининг қалбини изтиробга солгани аниқ. Улар ўзларининг изҳори дили бўлмиш таъзиянома ва марсияларни барча матбуот саҳифаларида турли йўсинларда юзага чиқарганлар. Биттагина “Таржимон”нинг ўзини, унинг 1914 йил сентябрь охири ва октябрь-ноябрь ойларида чиққан сонларини варақлаган киши кўз ёшлари билан ёзилган ғамгин сатрларни ўқийдилар.

Исмоилбекнинг елкадоши Ҳасан Сабрий Айвазов: “Эй устоз! Сен бир қуёш эдинг! Шарқда асрларча жаҳолат зулмати туфайли инқирозга маҳкум қолмиш турк-мусулмон қавмларини танвир (нурли қилиш) учун тулуъ этмиш (чиқмиш) бир қуёш эдинг”, дея ёзди.

“Таржимон”га чор атрофдан таъзия мактублари, таъзия телеграммалари ёғилади. Газетанинг 1914 йил 4 сонида “Таъзия телеграфлари” рукнида Беҳбудий Самар-қанддан ёзади: “Кадарингиза иштирок эдиёрим. Жаноби ҳақдан сабр ва таҳлил ниёз эдиёрим”. «Ойна»да таъзия муносабати билан босилган «Исмоилбек ҳазратлари» деган мақоласида эса «ходимул миллат»га «Русия мусулмонлари ичинда мундайин бир зот йўқдир», деган сўзларни ёзади.

“Таржимон”нинг 5 октябрь сонида қўқонлик бир гуруҳ муаллим ва ёшлар: “Садои Фарғона” идорасина севгили Исмоилбекнинг иртихолина доир чекилан хабар бизлари фавқулодда мунгдор этди. Ушбу зиёи олима жумла ила бизда ағлаёриз. Кўқанд генжлари ва муаллимлари марҳумнинг руҳина раҳмат, қолонлара сабр ва таҳмил таманно айлаярак жомеъда дуо этдилар”, дея хабар бердилар.

“Ойна” муҳаррирларидан Мирзошоҳ Ҳафизов ва Усмон Хўжанинг: “Эски Бухоро мусулмонлари нурландирғи Исмоилнинг вафотидан ўтру кадарларингиза иштирок эдиёриз”,

тарзидаги таъзияномаси газетанинг 12 октябрь сониди босилиб чиққан...

Туркистон жадидлари матбуотида бу қайғули хабар аксадосидан бир қатор марсиялар пайдо бўлди. Камий:

«Жумлаи ислом элиға раҳбару устоз эди

Барча шогирдонина эрди атодек меҳрибон», деб ёзди.

Ҳ.Ҳ.Ниёзий айна мавзудаги “Явмул вафот” деган мақоласида Исмоилбекни: “Ўзини инсон эканлигин ҳақиқий кўз билан кўргандан бери бутун Русия мусулмонлари орасида маориф денгизини оқизмоқ ва тошзорларни сабззор этмоқ муродида қаршидаги “садд” бўлган баъзи нифоқ, гафлат ва жаҳолат каби ҳисобсиз тизилган энг зўр катта тоғларни ёлғиз ўзи Фарҳод каби ижтиҳод ва ғайрат тешаси билан бузиб текис қилгон зот-да бу марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди”, дея улуғлади.

Хуллас, Исмоил Гаспринскийнинг хизматлари ўз замонасида вафоти муносабити билан ва кейинчалик ҳам кўп бора эсга олинди. Зотан, Исмоилбек шунга муносиб чин бир фидоий инсон эди.

1999 йил

“ОДАМНИНГ ХУРШИДИ ИЛМ...”

Илм инсон қалбига сайқал беради, маънавий-руҳий дунёсини гўзаллаштиради. Инсонга шон-шухрат келтиради, улуғлайди. Илмсизлик эса инсонни жаҳолатга етаклайди, жаҳолат унинг ҳаётини борбод этади, охиратини куйдиради. “Илм” сўзи оддий ўқиш-ёзишдан тортиб, чексиз коинот ҳақиқатини, инсондек мураккаб хилқатнинг моҳиятини англаш, билиш каби қатор тушунчаларни ўзида жамлайди. Гарчи илмга моҳият эътибори билан диний ва дунёвий тарзда тасниф берилса ҳам, улар орасида, айнан инсон маънавиятига алоқадорлиги жиҳатидан, зиддият йўқдир. Аксинча, бири иккинчисини тўлдиради, мукамаллаштиради. Чунончи, “маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли” катта

бўлганлигини таъкидловчи манфур жамият диний илмни четта суриб, унга бидъат ва хурофат сифатини бериб қўйган эди. Инсоннинг руҳий емирилиши, маънавий булганиши диний илмдан беҳабарлик ва моддапарастлик оқибатидир. Аллоҳ ва Расулуллоҳни (с.а.в), Куръони карим ва ҳадиси шарифни, ҳалол ва ҳаромни, савоб ва гуноҳни унутган жойда тубанлашув бошланади. Куш ҳеч вақт ёлғиз қаноти билан парвозга кўтарила олмаганидек, инсон ҳам, жамият ҳам бирёқламалик билан комил ва тўқис бўла олмайди. Бу фикрга исботи учун узоқ ва яқин ўтмишимизда мисоллар кўп. Ўзларининг машҳур асарлари билан жаҳон илм-фани ва маданиятига катта ҳисса қўшган буюк олим-уламоларнинг номларини санаб фахрланиб юрамиз: Ибн Сино, Беруний, Ал-Хоразмий, Мирзо Улуғбек...

Ажойиб асарлари ғарб уйғониш даври учун асос бўлган бу улуг аждодларимиз, гарчи кечаги жамият уларнинг фақатгина дунёвий илм соҳиблари бўлганлиги таъкидланган бўлса-да, улар энг аввало ислом дунёсининг ардоқли фарзандлари, том маънодаги илм эгалари эди. Бунга шубҳа йўқ.

Ёки ғарб илми дунёсидан бир мисол: ўрта мактабда физикани ўқиган ҳар ким И.Ньютон исминини яхши билади. Куч, инерция, бутун олам тортишиш қонунларини кашф этган одам. Бизга унинг фақатгина табиий-физикавий илм соҳасига қўшган ҳиссаси айтилади, холос. Ҳолбуки, у ўзи эътиқод қўйган динга доир китоблар таълиф этган олимдир.

Қора булут қуёшнинг юзини қоплаб, нурларини тўсиб олгандек, хурофот ва бидъат ҳам ҳақиқат ёғдусини хиралаштиради. Ойдин тушунчалар рангини қорайтиради. Теран фикрларни мужмаллаштиради.

Нисбий ажралиб турган илмнинг ҳар икки жиҳатидан хабардор бўлиш, дунё ишларига гўё ҳозир-шу бугун жон таслим қиладигандек, чин кўнгилдан берилишнинг оқибати хайрлидир.

Олим одамларни жаҳолат ботқоғидан ҳақиқат нурлари сари етаклаган буюк шахсларнинг амалий хизматлари таҳсинга лойиқ, номлари абадийликка дахлдор.

XX асрнинг ибтидосига назар ташлаймиз. Тиш-тирноғи

билан инсон маънавиятини чангаллаб олган жаҳолат, илм-сизлиқдан қутилишга жидди-жаҳд қилган жадидлар кўз ўнгимизда намоён бўлади. Жадидлар ҳаракатининг Туркистондаги отаси муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий жарангдор овози келади аср қаъридан. Илмига даъвати эшитилади. Мактабларда барча илмларни барабар ўқитганини биламиз. “Падаркуш” ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли» асарининг моҳиятида ҳам илм-сизлиқнинг аянчли оқибати аниқ-тиниқ кўринади. Драма сахналарини бир эсланг. Илму урфондан узоқ Бой ҳузурига Мулла кириб келади ва болаларига диний илмларни ўқитиш заруратини айтади. Бир оздан кейин Беҳбудий Зиёлийни олиб киради бойнинг олдига. Зиёлий дунё илмларига тарғиб этади. Беҳбудийнинг истанг ана шундай бадиий, истанг ижтимоий асарларини олиб қарасангиз, уларда илм-маърифатга тарғиб-ташвиқни кўрасиз. 10-20 йиллар муҳотида, Беҳбудийнинг сафдошлари, издошлари ижодиётида ҳам ана шу ғоя асосий ўринни эгаллайди.

Абдулла Авлоний ёзади: “Илм инсон учун ғояи олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаркатимизни ойна каби кўрсатур. Зеҳнимизни қилич каби ўткур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан ажуроб берур. Тўғри йўлга раҳномолик қилуб, дунё ва охиратда маъсул бўлишимизга сабаб бўлур. Илмсиз инсон мевасиз дарахт кабудур...”

Абдурауф Фитратнинг 1915 йилларда ёзган “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”, “Мунозара”, “Раҳбари нажот” асарларида Беҳбудий давъатининг акс-садоси эшитилади. Ва шу типдаги асарларни ўқиш жараёнида пайғамбаримиз Муҳаммаднинг (с.а.в.) “Бешиқдан қабргача илм изла”, “Илм олиш ҳар бир мўмин ва мўминага шартдур”, “Олим бўл, илм талаб қилувчи бўл ёки илмни эшитувчи бўл. Ҳеч бўлмаса шуларга муҳаббат қилувчи бўл, бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан” каби қатор ҳадисларини келтиради.

Гарчанд Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий кўчилик онгига Туркистоннинг оташин большевиғи ўлароқ сингдирилган бўлсада, унинг 10-15 йилларда ёзган публицистик мақолалари, қатор педагогик асарлари бу ижодкорга бошқача сифат бе-

ришга асос бўлади. У жаҳолатни қоралайди, илм-маърифат аҳамиятини улуғлайди. Бир шеърда:

*Илм бизни етургай ҳар мурода
Бизам илм ўлса учгаймиз ҳавода...
Илмдан ўзга йўқдир бизга йўлбош,
Тараққийга олиб бормоққа йўлдош,*

деган сатрларни ёзади.

Тўғриси, бу даврдаги илм-маърифатни қадрлаб, инсонларни шу йўлга ундаган кишилар қаторида бошқа кўплаб ижодкорларни санаш мумкин. Бу сиймоларнинг сафи анча кенгдир. Хизматлари ҳам ўзига яраша улуғ, албатта.

Аmmo фикр жараёнида исломий масдар-асосдан узилган кечаги мажруҳ жамиятнинг бошидан кечган кирдякорлар хаёлимга келди. Тоқ қанот ила парвозга отила-отила, алал-оқибат ниятига ета олмай жарликка қулаб чилпарчин бўлган ҳайбатли бир қушнинг ҳолати кўз олдимда намоён бўлди.

Хулоса шуки, юксакликка соғлом қўш қанотли парвоз туй-файли эришилади.

2002 йил

РОЖИЙНИНГ АРЗИ

Шуни таъкидлаш керакки, ўз даврида кўнгил кўзи очиқ, ойдин фикрли зиёлилар босқинчи сиёсатдонларнинг юрти-ни умрбод қулликда сақлашдек қора ниятларини яхши англаганлар. Шу боис шўро ҳукуматининг адолат ва тенглик, тинчлик ва дўстлик сиёсати қорозда эмас, амалда бўлишини талаб қилишган; босқинчиларга «қутурган мутамлакачилар» (Чўлпон таъбири) сифати берилган. Миллат маърифати йўли-да жон кўйдирган шахслардан бири Фахриддин Рожий эди. Рожий исми 1910-20 йиллар матбуотида тез-тез учраб туради; самарқандлик жадид муаллимлари қаторида ҳурмат билан тилга олинади.

Рожий ўз даврида нуфузли бир зиёли бўлгани аниқ. Шўро ҳукумати эса айнан ана шундай кимсаларни ўзи учун хавfli ҳисоблаган. Рожий 1937 йил 12 сентябрда ҳибсга олиниб, 23 сентябрь куни НКВД ходими Комачиев томонидан тергов қилинади.

Терговчининг сиз ўзингизга қўйилган «Миллий иттиҳод» номли аксилинқилобий ташкилотига аъзолигингиз хусусидаги айбни тан оласизми, деган саволига Рожий шундай жавоб беради:

«Мен аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилотига аъзо бўлганим, уларга алоқадорлигим хусусидаги айбни бўйнимга олмайман. Шунингдек, босмачилиларни ҳам қўллаб-қувватлаган эмасман. Иттиҳодчи Қози Ҳайдарбек уйда бўлиб ўтган мажлисларда қатнашмаганман.

Савол: — Сизнинг «Миллий иттиҳод»га алоқадорлигингиз тўла-тўхис исботлаган. Тўғри кўрсатма беришингизни тавсия этаман.

Жавоб: — Такрор айтаманки, мен ҳеч қандай «Миллий иттиҳод»га аъзо бўлмаганман. Аммо жадидларга алоқадорлигимни яширмайман. Чор ҳукумати замонида машҳур жадид Бехбудийнинг «Ойна» журналида ишладим.

Сўнгра инқилобдан кейин 1919-21 йилларда Саидзода Ализоданинг «Шулаи инқилоб» журналида фаолият кўрсатдим».

Кўришиб турганидек, «Ойна», «Шулаи инқилоб» хусусида терговчи сўрамаса ҳам, гап очиб Рожий ноқулай вазиятда қолади. Қатағон машинаси алақачон ишга тушган, энди ҳас-чўпга осилиш фойдасиз эди. Рожий 1937 йил 21 ноябрда ўн йил муддатга қамалади.

Этим қолган беш нафар фарзанди, хотини томонидан масъул ходимларга мурожаатлар, илтимослар ёзилади. Бироқ бунинг фойдаси бўлмайди.

Рожийнинг ўзи эса 1939 йили 14 июлда Республика прокурорига бир ариза билан мурожаат қилади. (Ариза лотин алифбосида ўзбек тилида ёзилган).

«Мен аризачи 1878 нчи йилинда бир камбағал оиласида дунёга келганман. Отамнинг асосий касби чигтарлик ҳам муаллимлик бўлиб, камбағаллик билан умр кечирган. Вафоти-

дан кейин менга мерос қолдирган асарлари, хат ва савод чиқаришга тегишли қоғозлардан иборат бўлган...» (II-13856 рақамли архив ҳужжати).

Фахриддин Рожий шу зайдда аҳволини, ҳаётини фаолиятини, терговдаги савол-жавоб жараёнини ва ноҳақ қўйилган айбни баён қилади. Оғзи қон, нияти қора мустабид тузумдан Рожий ҳақиқатни, адолатни умид этади. Ўзига нисбатан уюштирилган «туҳмат ва ёлгон»ларни ислоҳ бўлишини истайди. «Токи ҳақиқатсизлик бўлиб жабр бўлмасин» дейди. Рожий масаланинг текширилиши, қандайдир чақимчилар билан юзлаштирилишидан умидланади. Бироқ ҳеч нарса текширилмайди, ҳақиқат қилинмайди. «Натижада Зарафшон лагерига қамалиб, 10 йиллик «тройка» эълонини эшитиб ётмоқдаман, — деб ёзади Рожий. — Эндиликда сиз Олий орган бошлиғи бўлгон прокурор камбағалпарвар, ҳақиқатшунос, адолатлик совет вакилларида сўрайманки, ишимни назоратингизга олиб, текшириш олиб, текшириш натижасида аёлманд, камбағал, хизматчи ва қарилгимни назарга олиб озодликка чиқарсангиз эди. Токи охириг умрим ҳам совет ягона социал давлати хизматида садоқат кўрсатиб туриб ўтказсам, деб Фахриддин Рожий Назридинович.

14.VII.39».

Бироқ Рожийнинг аризаси жавобсиз қолади. Озодлик илинжида ёзилган қатор синонимли илиқ сўзларнинг ҳам, садоқатли хизмат ваъдасининг ҳам фойдаси бўлмайди. Рожийнинг ўзи 1941 йил 24 январда Тошкентдаги қамоқхоналарнинг бирида вафот этади.

Хуллас, 30-йиллар охирида минглаб бегуноҳ кимсалар қамоққа олинди, отиб ташланади, азобланади. Шунингдек, адолат ва ҳақиқат илинжида расмий хизмат ходимларига минглаб аризалар ёзилди. Таассуфки, бу мурожаатларга, жабридийдаларнинг нолишларига эътибор берадиган, қулоқ тутадиган кимса бўлмади. Арзгўйларнинг ягона орзуси озодлик, шахс озодлиги, юрт озодлиги эди, албатта.

2003 йил

МУНДАРИЖА

Жадидона кайфият	4
Вадуднинг назари	10
Ингеборг Балдауф айтадики	17
«Дада гўзал» битиклар	23
Чўлпон ўзбекнинг янги шоири	27
Икки миллатпарвар	36
Роман «қошия»сидаги изоҳлар	39
Муаллим Шакурийнинг «айби» нима?	44
Мунавварқорини эслаганда	50
“Миллий Адабиёт”, Равшан ва Қурбон”	53
Истиқлолчи мажмуанинг иккинчи умри	61
«Нашри маориф» хусусида	67
Исмоилбек хотираси	71
“Одамнинг хуршиди илм...”	73
Рожийнинг арзи	76

Баҳодир КАРИМ
ЯНГИЛАНИШ СОҒИНЧИ

Ношир Муҳиддин Аблаев.
Техник муҳаррир Қудрат Жума ўғли
Мусаҳҳиҳ Олим Тўлабоев

Босишга рухсат этилди 24. 08. 2004.
“Сано-Стандарт” МЧЖ босмахонасида
офсет усулида чоп этилди.